

MUKTEDİR DÖNEMİNDE ABBÂSÎLER'DE SOSYAL HAYAT

Yrd. Doç. Dr. İhsan ARSLAN
Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Abbâsîler döneminde İslam toplumu çeşitli din, dil, ırk ve renge mensup insanlardan oluşmakla birlikte toplumun çekirdeği Araplar, İranlılar, Horasanlılar, Mağripîler ve Türkler'den meydana gelmekteydi. Halk genel olarak et-Tabakâtü'l-Hâssa ve et-Tabakâtü'l-Âmme adı verilen iki ana gruba ayrılıyordu. Bu grupların altında da alt birimler mevcuttu. et-Tabakâtü'l-Hâssa, halife, ailesi, devlet ricali ve Haşimîler'in diğer fertlerinden oluşmaktaydı. Halkın ekseriyetini teşkil eden et-Tabakâtü'l-Âmme ise; sanatkarlar, ustalar, tüccarlar, çiftçiler, askerler ve kölelerden meydana geliyordu. Dönemin tarihçileri, daha çok halifenin etrafında cereyan eden siyasî ve idarî meselelerle ilgilendiklerinden dolayı, o günlerde halkın iktisadî ve sosyal hayatını gösteren olaylara eserlerinde pek fazla yer vermemişlerdir. Bundan dolayı bu konudaki bilgilerimiz genel olarak temel kaynaklara değil, araştırma ve inceleme çalışmalarına dayalı olacaktır.

Anahtar kelimeler: Sosyal Hayat, Abbasiler, Halife Muktedir

ABSTRACT

Social Life in the Abbasids during the Muqtedir Period

In the Abbasids period, although the Islamic society comprises the people who belonged to the various religions, languages, races and color, the essence of the community occurred the Arabian, the Iranian, the Turkish and the people from the Maghreb and Horasan. Those people usually were divided into two main groups who were called et-Tabaqatu'l-Khassa and et-Tabaqatu'l-Amme. There were sub-units beneath these groups. et-Tabaqatu'l-Khassa contained caliph, his family, the statesmen and Hashimis' other individuals. et-Tabaqatu'l-Amme that constituted the majority of the community, consisted of craftsmen, foremen, merchants, farmers, soldiers and slaves. The historians of this period mostly deal with the political and administrative affairs which were relatively happening around the caliph and his family. So, these historians didn't mention about the public events showing economical and social life of the people in their books. For this reason, the knowledge we have in this subject matter will generally not be based on framed and formatable sources, but it is going to be based on the researchs.

Keywords: Social Life, Abbasids, Caliph Muqtedir.

GİRİŞ

Herhangi bir ülkenin sosyal durumları denildiğinde, o ülkede toplumu oluş-

turan unsurların, ırk ve dini bakımdan tasnifi, bu grupların birbirleri ile olan ilişkileri, ülkedeki aile yapıları, fertlerin yaşayış tarzları, hak ve hürriyetlerden yararlanma durumları, saray ve halife meclislerinin özellikleri, dinî ve milli bayramları, merasimleri, törenleri, ziyaretleri, eğlence ve gezinme yerleri, evler ve evlerde kullanılan yiyecek, içecek ve giyecekleri ile toplumun bunlara benzer diğer görünüşleri kastedilmektedir.¹

Hitti'nin belirttiği gibi, malesef Arap tarihçileri, alaka ve dikkatlerini daha çok halifenin etrafında cereyan eden siyasî ve idarî meselelerde kullandıklarından dolayı, o günlerde halkın iktisadî ve sosyal hayatını gösteren elverişli tasvir ve anlatımlardan bu gün mahrum kalmış bulunuyoruz. Fakat şu kadar var ki, bu yazarların eserlerinde oraya buraya dağılmış, tesadüfî kayıtlar, esas itibarı ile edebi eserler, hatta bu gün İslam Ortadoğusu'nun muhafazakâr muhitlerinde yaşanan aile ve cemiyet hayatı bize, bu eski cemiyet hayatının ana hatlarını ortaya çıkartıp, tasvir etmemize imkân vermektedir.² Bundan dolayı bu konudaki bilgilerimiz genel olarak temel kaynaklara değil, araştırma ve inceleme çalışmalarına dayalı olacaktır.

a) Halkı Oluşturan Tabakalar

Abbâsîler döneminde İslam toplumu çeşitli din, dil, ırk ve renge mensup insanlardan oluşmakla birlikte toplumun çekirdeği Araplar, İranlılar, Horasanlılar, Mağripliler ve Türkler'den meydana gelmekteydi. İbnü'l-Cevzî, Bağdat halkının her ne kadar Arap toplumu potasında erimiş olmaları ve Abbâsî ülkesinin anadili Arapça'yı konuşuyor hale gelmeleri sebebiyle hepsine birden "Arap" denilse de, Arap, Fars, Türk, Nabtî, Ermeni, Çerkez, Kürt, Gürcü ve Berberi gibi farklı ırk ve kavimlere mensup kabilelerin bir karışımı olduğunu belirtmektedir.³ Abbâsî Devleti kuruluşundan itibaren fetih hareketleri ile birlikte sınırların genişlemesiyle İslam toplumuna katılan insanların milliyetlerinde de farklılıklar meydana gelmekteydi.

Halk genel olarak et-Tabakâtü'l-Hâssa ve et-Tabakâtü'l-Âmme adı verilen iki ana gruba ayrılıyordu. Bu grupların altında da bir takım alt birimler mevcuttu. et-Tabakâtü'l-Hâssa, halife, ailesi, devlet ricali ve Haşimiler'in diğer fertlerinden oluşmaktaydı. Halife, dinî ve siyasî otorite olarak, devletin dâhilî ve hâricî siyasetini idare eder, insanlara imamlık yapardı. Halife'nin ailesi, halifeden sonra en yüksek tabakada idi. Eşraf, meliklerin çocukları olarak adlanırlar, protokolde en önde yer alırlar, halifenin yanında bulunurlar, atâ ve tahsisatta da diğer insanlardan fazla alırlardı. Bunların çoğu şaraba, şarkıya, eğlence alemlerine, lüks ve debdebeye düşkün kişilerdi. Devlet ricali, vezirler, valiler, komutanlar, katipler, kadılar, alimler ve diğer üst düzey memurlardan oluşuyordu. Haşimi-

¹ Hasan İbrahim, Hasan, Târîhu'l-İslâm ve's-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sakafî ve'l-İctimâî, Kahire 1984, IV/387.

² Hitti, Philip K. , Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1995, II/512.

³ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1995, IX/228.

ler'in diğer fertleri, Kureyşli olmaları, soylarının Hz. Peygamber (s.a.v)'e dayanması dolayısıyla eşraf kabul ediliyorlar, halife tarafından özel muamele görüyorlardı. et-Tabakâtü'l-Hâssa'ya ordu mensupları, nedimler, şairler gibi halifenin hizmetinde bulunanlar, mevâlî, cariyeler ve köle gibi diğer kesimler merkezde bulunmaları ve yaptıkları görevler açısından daha yakın kimselerdi.⁴ Bu gruba mensup olanların halife ile görüşmeleri için hususi bir kapı tahsis edilmişti, onlardan başkasının bu kapıdan girmesine izin verilmezdi, onlar için saray müştemilatında özel yemekhaneler ve hayvanları için özel ahırlar yapılmıştı.⁵

et-Tabakâtü'l-Âmme ise halkın ekseriyetini teşkil ediyordu. Sarayda onların kabulünde kullanılan kapılar mevcuttu. Aynı şekilde onların yemek yiyecekleri mutfaklar belirlenmişti. Bu tabaka; sanatkarlar, ustalar, tüccarlar, çiftçiler, askerler ve kölelerden meydana geliyordu. Bu tabakaya mensup olanlar, tüccarlar gibi zengin olsalar da, genel olarak daha az kültürlü ve dinî işlerinde daha az malumat sahibi olurlardı.⁶ Ayrıca et-Tabakâtü'l-Âmme, Bağdat'tan uzak olan Arap, Türk, Fars, Ermeni, Kürt, Berberi ve Zenci gibi değişik renk ve cinsten insanlardan oluşmaktadır. Bunların arasında güzel sanatlarla ilgilenenler, edip, ulema, tüccar ve zanaatkarlar, halifeye daha yakındırlar. Diğer sınıflar ise kendi halinde yaşarlar.⁷ Hitti'nin belirttiği gibi, halk yığınları aristokrasi sınıfları içinde kalan edipler, şairler, ilim ve kültür adamları, sanat ehli, tüccarlar, zanaat ve hırfet ehlinden oluşan bir yukarı tabaka ile halkın çoğunluğunu içine alacak şekilde yerli ahaliyi temsil eden çiftçiler, sürü güdenler ve köy ahalisinin teşkil ettiği bir alt tabakadan meydana geliyordu.⁸

Bu dönemde, Müslümanların Sünniler ve Şiiler olarak ikiye ayrıldığı ve bu iki grup arasında sık sık dini çatışmaların yaşandığını ve hatta bu olaylardan pek çok kişinin öldüğünü görmekteyiz. Şiiler hicri dördüncü asrın sonlarına kadar Bağdat'ın batı yakasında bulunan Kerh çarşısının çevresindeki yerleşim alanının dışına çıkmamışlarsa da, Buveyhîler zamanında güçlenerek inaçlarını son derece güven içinde uygulayabildiler. Nitekim 349/960 yılında Bağdat'ta meydana gelen anarşide halk birbirine girdiğinde, Sünniler'in camilerinde Cuma namazı kılınmazken, Şiiler'in Berasa mahallesindeki camilerinde Cuma namazı kılınmıştır.⁹ 306/918 yılında Bağdat'ta halk ile Hanbeliler arasında karışıklık meydana geldi. Olayların büyümesi üzerine Halife Muktedir duruma müdahale ederek, olaylara karışanları tutuklattı ve bunların bir kısmını

⁴ Hüseyin el-Hâc Hasen, Hadâratü'l-Arab fi'l-Asri'l-Abbâsî, Beyrut 1994, s. 15-17; Hasan İbrahim, İslam Tarihi, VI/337; Güzel, Ahmet, Abbasi Halifesi Mehdî b. Mansûr ve Siyasi Yönü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2002, s. 189-190.

⁵ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, VI/337.

⁶ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, VI/337.

⁷ Hüseyin el-Hâc, Hadâratü'l-Arab fi'l-Asri'l-Abbâsî, s. 22; Güzel, Abbasi Halifesi Mehdî b. Mansûr ve Siyasi Yönü, s. 190.

⁸ Hitti, İslam Tarihi, II/526.

⁹ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, VI/389.

Basra'ya sürgüne gönderirken, bir kısmını da hapse attırdı.¹⁰ 317/929 yılında Bağdat'ta Sunniler ve Şiiler arasında olaylar meydana geldi. Ebu Bekir el-Mervezî el-Hanbelî'nin taraftarlarıyla halktan bir grup arasında kavga meydana geldi ve askerlerden bazıları da bu kavgaya katılınca olay bir hayli büyüdü. Bu olayın sebebi ise şöyle rivayet edilmektedir: Ebû Bekir el-Mervezî ve adamları Kur'an-ı Kerim'deki: "Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus bir nafile olmak üzere bir namaz kıl. (Böylece) Rabbi'nin seni övgüye değer bir makama göndereceğini umabilirsin."¹¹ ayetinin tefsiri konusunda diğerleriyle ihtilafa düştüler. Bir taraf bu ayeti "Yüce Allah, Hz. Peygamber (s.a.v.)'i kendi yanı başında arşının üzerine oturtacaktır." şeklinde yorumlarken, diğer bir grupta "Hayır, buradaki övülmüş makam şefaathet yetkisidir." diye tefsir edince, iki grup arasında meydana gelen tartışmalar kavgaya dönüşmüş ve bu çarpışmalar sonucunda da iki taraftan bir hayli insan öldürülmüştü.¹² Zilkade 309/Mart-Nisan 922 yılında Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Hanbeliler tarafından kendisine yöneltilen bazı eleştirileri tartışmak üzere Vezir Ali b. İsa'nın evine getirildi. Ancak, Hanbeliler'den hiçbiri bu tartışmaya gelmedi.¹³ 310/923 yılında Muhammed b. Cerîr et-Taberî vefat edince, Hanbeliler'in kargaşa çıkaracağından endişe edilerek geceleyin defnedilmişti.¹⁴

b) Şehir ve Şehirliiler

Şehir, genel bir tanımla, çok sayıda insanın çeşitli etkinlikler yapmak için veya doğal sebeplerle bir araya geldiği bir mekandır. Her şehir kendi tarihsel şartları içinde vücuda gelmiştir. Şehirlerin oluşmasında esas olarak sembolik-manevi değerler ve fiziki-sosyal ihtiyaçlar rol oynamıştır.¹⁵

Her toplum ve hatta her medeniyet, farklı şehirleşme tecrübeleri yaşamış ve şehirler kurmuştur. Bu farklılaşmada coğrafya/mekan, kültür, dinî ve siyasî şartlar etkili olmuştur. Başka bir ifadeyle şehirleşme ve şehir yerleşimi coğrafi şartlara, kültür birikimi ve insanların bir arada yaşamalarını sağlayacak sosyal-ekonomik etkenlere bağlı olarak gelişmiş, birçok meslek kolunun içinde geliştiği bir mübadele merkezi olarak temayüz etmiştir.¹⁶

İslam medeniyetinde şehirleşmenin siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel temel saikleri bulunmaktadır. Bunlar;

¹⁰ İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem (630/1232), el-Kâmil fi't-Târih, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979, VIII/115.

¹¹ İsrâ: 17/79.

¹² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/213; İbnü's-Sâî, Ali b. Ahbeb, Tarihu'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyîn, Kahire tsz. , s. 99.

¹³ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ (774/1372), el-Bidâye ve'n-Nihâye, thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih, Kahire 1994, XI/141.

¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî Hafız Ebû Bekir Ahmed b. Ali (460/1070) Târîhu Bağdâd, Kahire 1349/1931,II/166; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/134; Yâkût el-Hamevî, Şihabüddin Ebû Abdullah (626/1228), Mu'cemu'l-Udebâ, Kahire 1923 , XVII/40.

¹⁵ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti, Ankara 2006, s. 215.

¹⁶ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti, s. 215.

- 1- Siyasî bakımdan fethedilen yeri elde tutmak, hakimiyeti kurmak,
- 2- Askerî bakımdan ikmal noktaları tesis etmek,
- 3- Ekonomik bakımdan vergileri düzenli toplamak ve ticari hayatı güven içinde canlı tutmak,
- 4- Kültürel bakımdan, İslâmiyet'i öğrenebilmek/öğretebilmek ve yaşayabilmek.¹⁷

İslam şehirleri oluşumu bakımından ikiye ayrılmaktadır.¹⁸

I- Fetihler yoluyla ele geçirilen şehirleri Müslümanlar fiziki ve ruhî bakımdan ihtiyaçlarına cevap verecek unsurlarla birer İslam şehri haline getirmişlerdi.

II- Müslümanlar tarafından kurulan şehirler: Bu şehirler de idarî ve askerî şehirler olmak üzere ikiye ayrılır:

a) İdarî Şehirler: (Medine, Vâsıt ve Bağdat gibi)

b) Askerî Şehirler: Ordugahlar, fethedilen yerleri elde tutmak, olası isyan veya geri alma girişimini önlemek, yeni fetih hamleleri için askeri ikmal noktaları kurmak, fatihlerin yerli halka karışmasını engellemek gibi amaçlarla oluşturulmuşlardır. Bu şehirler de ikiye ayrılmaktadır:

1) Planlı ordugah şehirleri (Kûfe, Basra, Fustat ve Kayravan)

2) Planlı askeri karakol/ribat temelli şehirler (Rabat, Sus ve Manastır gibi) şeklinde gelişmiştir.

Dördünca asırda şehir tasnifi siyasi bakımdan yerleşim yerleri arasında şöyle bir ayırım yapılmaktadır:

1) 16 Metropol (Emsar)

2) 77 Müstahkem Eyalet Başkenti (Kasabât)

3) Eyalet Şehirleri (Medâin veya Müdün)

4) Nahiyeler (Nevâhî), Nihavend ve Cezîratü İbn Ömer gibi.

5) Köyler (Kura)¹⁹

Şehrin sembolü minberdi. Cuma namazının mühim şehirlerde hutbenin okunduğu büyük bir camide kılınmasına, bilhassa Hanefiler sıkı bir şekilde dikkat ediyorlardı. Bu yüzden bu mezhebin yaygın bulunduğu Mâverâünnehir'de, şehir olmak için sadece camisi eksik olan birçok köy vardı. "Baykan'ın sakinleri bir minber kuruncaya kadar ne kadar çok zahmet çekmişlerdi." Buna karşılık Filistin'de küçük olmasına rağmen yirmi minber bulunuyordu.²⁰

Minberin şehir için olan bu ehemmiyeti dolayısıyla, mümkün olduğu kadar,

¹⁷ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti, s. 215.

¹⁸ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti, s. 215-216.

¹⁹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000, s. 467.

²⁰ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 467.

küçük şehirlerde bile bir tek minber caminin bulunmasında ısrar edilmekteydi. 300/912 senesi civarında Bağdat'ta aşağı-yukarı 27 bin ibadet yeri mevcuttu. Fakat Cuma namazı Dicle'nin sağ ve sol tarafında hutbenin okunduğu birer cami ile 280/893 senesinden itibaren saray camiinde kılınıyordu. Bunların içinde gayet tabi bütün cemaate yer yoktu; dolayısıyla Cuma günleri her seferinde muazzam bir manzara ortaya çıkıyordu. Cemaatin sayıları caminin dışına, caddelere hatta Dicle'ye kadar taşardı ve bazıları kayıklarda bile mübelliğlerin, imamın söz ve hareketlerini nakletmeleri sayesinde namaz kılarlardı. Fustat'ta da Amr ve İbn Tûlûn camileri olmak üzere iki Cuma camii ve Basra'da da üç Cuma camii vardı.²¹

300/912 senesi civarında Bağdat'ta 27 bin ibadet yeri mevcuttu rivayeti; Bağdat'ın o günkü şartları, nüfus yapısı dikkate alındığında gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Bundan dolayı bu rivayette mübalağa unsuru ön plana çıkmaktadır.

Halifeler şehirleşmeye önem verirlerken, sosyal gayeleri gözetmişlerdir. Bağdat'ın planı çizilirken göz önüne alınan temel prensip bu olmuştur. Plan gereği her bölge belirli bir etnik veya mesleki grubun sorumluluğu altında idi. Askerler genel olarak surların dışında, tüccar ve zanaatkarlar Kerh'de oturuyorlardı. Her zanaatkar ve ticaret erbabının müstakil pazar yerleri, çarşıları vardı.²²

Önemli şehir merkezleri kalkınırken, diğer yerleşim yerleri bunun dışında kalmıştır. Çünkü halife, akrabaları, saray halkı, valiler ve vezirler nerede ise servet ve refah da ortada bulunurdu. Bu sınıflar şehirlerde, özellikle de başkentte kalırlardı. Bu sebeple Bağdat, Basra, Şam, Kahire, Kayravan ve diğer şehirler kalkınmış, köyler ise tarım alanları olarak kalmıştır.²³

İctimâî teşkilatın en parlak ve en mükemmel şekli bu devrin hükümet merkezi olan Bağdat şehrinde göze çarpmaktadır. Bağdat dışında daha düzenli ve daha gösterişli bir İslam toplumu aranmamalıdır.²⁴

Belli başlı şehirlerde, halk halifenin ve devlet adamlarının etrafında, onlardan mükafat ve hediyelere kavuşarak ya da kendilerine mücevherler, eşya veya kumaşlar satarak bolluk içinde yaşamışlardır. Öte yandan alimler, şairler, şarkıcılar ve sohbet adamları da halifenin veya devlet adamlarının cömertlikleriyle geçinme imkanını bulmuşlardır.²⁵

c) Köyler ve Köylüler

Halkın çoğunluğunu köylerde yaşayan ve çiftçilikle uğraşanlar oluşturuyordu. Buralarda bulunan gayrimüslimlerden müslüman olanlar ise köyleri terk

²¹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 467-468.

²² Dürî, "Bağdat", DİA, İstanbul 1991IV/427.

²³ Corci Zeydân, İslâm Medeniyeti Tarihi, çev. Zeki Meğamiz, İstanbul 1971, II/285.

²⁴ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, V/30.

²⁵ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, II/285.

ederek şehirlerde yaşamaya başladılar. Çiftçiler (yerli halk) buldukları bölgenin ana dillerini (Irak ve Suriye'dekiler Süryânî Ârâmî ve Yunanca; Mısırdakiler Kiptice Fâris (İran)'dekiler Farsça ve Türkistan'dakiler de Türkçe konuşuyorlardı.²⁶ Köylerin önemli özelliği ise devletin temel geliri olan harâc vergisinin tahsil edildiği arazi bölgeleri olmasıydı. Köylülerin gelir seviyesi şehirdekilere göre çok düşüktü.²⁷

Sosyal sınıfın en alt tabakasında yer alan ve kitapların tanımadığı, önemsemediği, bu yüzden haklarında fazla bilgi sahibi olunamayan köylüler sıkıntı ve yokluk içinde yaşamaktadırlar. Köleler, gündelikçiler ve küçük mülk, toprak sahiplerinden oluşan kesim giderek güç kaybetmiş ve kendi dünyasında vergiler, şehir baskısı ve büyük mülk sahipleri, tüccarlar ve sonra da askerlerin baskısı altında sıkışıp kalmışlardır. Bu kesimin sayılan felaketlerden kurtulması için önelimlerinde üç yol vardı; ölüm, kaçış veya isyan.²⁸ Halife Mu'tazid döneminde başlayan ve Halife Muktedir'in hilafeti süresince de Abbâsî Devleti'ne zor anlar yaşatan Karmatîler'in isyanında köylülerin de etkili olduğunu görmekteyiz.

Büyük şehirlere bağlı veya irtibatlı köyler hariç bu köylü dünyası, mülk sahibi askerlerin baskısı arttıkça bulduğunu yemek ve giymek zorunda kalıyor, tasarruf yapabilmek, zengin olabilmek onlar için bir hayalden öteye geçmiyordu. Üstelik bu olumsuz şartlar yanında tabiat şartlarıyla da mücadele ediyor, bütün hayatı, yiyeceği gittikçe Doğu'da kıt olan suya bağımlı hale geliyordu. Su, köylülerin hayatında ölüm kalım meselesi haline geliyordu. Zira aynı zamanda bağlı olduğu vilayetler ve onların tahsildarları köylülerden vergi bekliyordu.²⁹ Kuyumculuk işiyle uğraşan Ebû Ali b. el-Cessas'ın 302/914 yılında Halife Muktedir tarafından değerli eşyaları hariç 16 milyon dinarının müsâdere edilmesi,³⁰ başkentte ticaretle uğraşmasından dolayı kazandığı büyük miktardaki parayı dikkate aldığımızda şehirde yaşayanlarla köyde yaşayanlar arasındaki yaşam standardını daha iyi anlayabiliriz.

d) Köleler

Kölelik, Sümerler, Güney Amerika'nın yerli kabileleri, Uzakdoğu medeniyetleri, Yunanlılar ve Romalılar gibi ilk çağ medeniyetlerinden Batı medeniyetine kadar hemen her uygarlıkta tarih boyunca var olmuştur. Köleler, medeniyetlerin özelliğine göre kâh uşak ve hizmetçi, kâh efendinin sürülerini güden bir çoban veya tarla ve madenlerini işleyen bir işçi, kâh sanatkar ve kâh da kar için alışverişi yapılan meta halini almıştır.³¹

²⁶ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, V/78.

²⁷ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, II/287 vd.

²⁸ Miquel, Andre, Doğuştan Günümüze İslam Medeniyeti, çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş, İstanbul 2003, I/192.

²⁹ Miquel, Doğuştan Günümüze İslam Medeniyeti, I/192-193.

³⁰ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/130.

³¹ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti, s. 28.

Sosyal tabakaların en yukarisında Halife ve onun aile mensupları, hükümet vazifelileri, Haşimi soyundan gelen oğullar ve bütün bu zümrelere bağlı kimseler yer alıyordu. Bu bağlı kimseler tabakasına, askerî ve muhafız kitalarını, gözde arkadaşları ve eğlence dostlarını ve hatta Mevlalar (azatlı köleler) ile hizmetçiler de katılabilir.³²

Cemiyet tabanında köleler bulunmaktaydı. İslam, eski bir Sâmi müessesesi olan köleliği muhafaza etmiştir. Köleliğin hukuki bir müessesesi olduğu Tevrat'ta gösterilir. Fakat İslam, takdire şayan bir şekilde kölenin içinde bulunduğu şartları islah edip iyileştirmiş bulunmaktadır.³³ İslam bununla da yetinmemiş, devlet bütçesinden kölelerin azat edilmesi için bir sarf maddesi tespit etmiş ve ayrıca müslümanları çok çeşitli dini vesileler göstererek köle azat etmeleri için teşvik etmiştir. En mühimi, kadiya başvurarak "kölelikten kurtulma akti" (mukatebe) imzalamak isteyen bir kölenin bu talebini red konusunda efendinin İslam hukukunda hiçbir hakka sahip kılınmamasıdır.³⁴

Hizmetçiler zümresi, hemen hemen harp esnasında yenik düşen, kuvvet kullanılması suretiyle ele geçirilen yahut sulh zamanında satın alınmak suretiyle elde edilen gayrimüslimlerden ibaretti. Bunlardan bazıları siyahi, bir kısmı Türk ve kalanlar muhtelif beyaz ırklardandı. Beyaz ırktan edinilen köleler (memalik), esas itibari ile Grek, Slav, Ermeni ve Berberî soyundan geliyordu. Bazı köleler hareme ait işleri gören içdişlerdi (hisyan), diğerlerine Ğilmân adı verilir ki bunlar da içdiş olabilir ve fakat efendilerinin özel lutuf ve himayelerine mazhar kimseler olarak ve göz alıcı elbiseler içinde dolaşırlar, ekseriye kadıncıl tavırlar içinde vücutlarına güzel kokular sürer ve güzellik bakımı yaparlardı.³⁵

X. asırda siyah köle ticareti için başlıca pazarlar, Mısır, Güney Arabistan ve Kuzey Afrika'ydı. Kuzey Afrika'nın kervanları altın ve köleler getiriyorlardı. II/VIII. asrın ortalarında bir köle için ortalama fiyat 200 dirhemdi. Mısır hakimi olan Habeşli Kâfûr'un 312/924 senesinde 18 dinar karşılığında satın alındığı rivayet edilmektedir. Onun o zaman hadım edilmiş olması nazarı itibara alınırca çok düşük bir fiyattı. Umman'da iyi bir zenci köle için 25-30 dinar arasında bir fiyat ödeniyordu. Güzel bir kız 300/912 senesi civarında aşağı yukarı 150 dinar tutuyordu.³⁶

Müslüman memleketlerinde siyah köle ve melezlerin fazla çoğalmış olmaması kuzey bölgelerde zenci kadınların nisbi kısırlığındandır. Siyahi ev kölesi, bugünkü siyahi hizmetçi gibi, kapıcı olarak kullanılıyordu.³⁷

Şiir ve müziği her şeyin üzerinde gören bir toplumda sanat istidadı olan ve

³² Hitti, İslam Tarihi, II/524.

³³ Hitti, İslam Tarihi, II/369.

³⁴ Hitti, İslam Tarihi, II/369.

³⁵ Hitti, İslam Tarihi, II/525.

³⁶ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 196.

³⁷ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 196.

buna göre eğitilmiş kız ve oğlanların çok büyük bir önemi vardı. Harun er-Reşid zamanında Bağdat'ta meşhur bir şarkıcının, sanatını öğrettiği bazen 80 cariyesi vardı. Bunlar için 1000-2000 dinar ödeniyordu. Sermayeleri daha az olan sanatkarlar büyük köle tüccarları nezdinde ders veriyorlardı. 306/918 senesinde başkentte profesyonel kadın şarkıcılar arasında hür olanlar çok azdı. Meşhur erkek ve kadın sanatçıların fiyatları fantastikti. 300/912 senesi civarında bir şarkıcı kadın aristokratik bir çevrede 13.000 dinara satılıyordu, aracı da 1000 dinar alıyordu. 326/937 senesinde Irak hakimi İbn Râik 14.000 dinara bir kadın şarkıcı aldı ve bu miktar müthiş bir para olarak görüldü.³⁸

Köleler aristokrasisi, yani beyazlar, fiyat bakımından bambaşka bir durumdaydılar. Hiçbir şey bilmeyen, fakat güzel bir beyaz cariyenin fiyatı en az 1.000 dinardı. Harezmi'ye göre bir cariyeye için 10.000 dinar teklif edilmiştir. IV/X. asırda batıdaki mağlubiyetler sonucu Bizans ve Ermenistan'ın teşkil ettiği köle kaynağının kurumasından sonra, beyazların kıymeti artmıştı. Çünkü devletin tebaası ve zimmi kanunen hiçbir şekilde -bilhassa diğer kültürlerde mümkün olduğu gibi- borç yüzünden köle yapılamazdı. Keza Müslüman anne-baba çocuklarını, mesala Yahudi bir babanın daha buluşa ermemiş kızını satabildiği gibi satamazdı.³⁹

Muktedir döneminde muhafız ordusunun bölümlerinden olan Huceriyye ve Ğilmânu's-Sevdân birlikleri köleden meydana gelmekteydi. Huceriyye birlikleri bu dönemde devlet için önemli görevler üstlenmiştir.⁴⁰ Muktedir döneminde Bağdat'ta bir tören esnasında siyah kölelerden oluşan 4.000 kişilik bir birlik hazır bulunmuştur.⁴¹

Bu dönemde kadın ve erkek köleliğin önemi ve boyutları hakkında halifenin sarayında bulunduğu rivayet edilen köle sayısına bakmak sureti ile bir fikir edinmek mümkündür. Rivayete göre Muktedir sarayında Faris ve Sakâlibe dışında Rum ve Sudanlılar'dan oluşan 11.000 hizmetçi köleyi barındırmakta idi.⁴² Ancak, bu rakam mubalağalı olduğundan ihtiyatla karşılanmalıdır.

X. asırda bütün eyaletlerde kaçak köleler adeta kaynıyordu. Valilere verilen ilk talimatlardan biri kölelerin yakalanması, hapsedilmesi ve mümkünse sahiplerine iadesi hakkında idi. Polis şefi Nâzûk tarafından sokağa atılan köle kendisini tekrar eve almaları için yalvarırken, efendisini ve katibini ağlatmıştı. Katibe göz yaşlı döktüren bir hususta ona verdiği dinarlar olmalı idi. Kaçaklar umumi-

³⁸ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 196.

³⁹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 197.

⁴⁰ İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (421/1030), Kitâbü Tecâribi'l-Ümem ve Teâkübü'l-Himem , Kahire tsz., I/36-38, 73-74, 195-196, 233-240; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/92-93, 116-117, 200-207, 241-243.

⁴¹ Hatib el-Bağdâdî, Tarihu Bağdât, I/101.

⁴² İbn Tabâtabâ, Muhammed b. Ali (709/1309), el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye, thk. Memdûh Hasan Muhammed, Kahire 1999, s. 247; İbn Kesir, el-Bidâye, XI/180.

yetle ziraatte çalıştırılanlardı.⁴³

e) Kadınların Durumu

Bu dönemde kadınlar geniş bir serbestliğe sahip olmanın yanında siyasî ve idarî yönden de ağırlıklarını hissettirdiler. Yalnız bu dönemde halk arasından siyasî hayatta ve toplumun yükselmesinde rol oynayan kadınlara rastlanmaz. Bu sahalarda sadece halifenin, vezirlerin ve bunların dışında kalan hakim sınıfın kadınları rol oynamıştır.⁴⁴

Muktedir döneminde siyasî hayatta en aktif rol oynayan kadınların başında annesi Şağab Hatun gelmektedir. Oğlunun 13 yaşında halife olmasından dolayı Abbâsî Devleti'nde ciddi bir iktidar boşluğunun meydana gelmesi, onu devlet yönetimine müdahale etmesine sebep olmuş, oğlunun hilafeti süresince Abbâsî Devleti'nin siyasi hayatına yön vermeye ve bu alandaki otorite boşluğunu doldurmaya çalışmıştır. Bundan dolayı tarih kitaplarında Şağab "es-Seyyide Ümmü'l-Muktedir" olarak anılmaktadır.⁴⁵

Muktedir'in "es-Seyyide" lakablı annesi oğlu halife olmadan önce insanların arasına karışmazdı. Oğlunu devlet işlerinde basit gördüğü için emirler vermeye ve yasaklar koymaya başladı.⁴⁶ O, devlet mekanizmasında önemli bir yere sahipti. Vezirlerden herhangi birine kızdığı zaman onun azledilmesinde son derece etkili olur ve onu mutlaka görevden aldırır.⁴⁷

İbn Kesîr, onun gücü ve otoritesi hakkında şunları belirtmektedir: "O, oğlunun hilafeti zamanında haşmet, nüfuz ve saltanat bakımından en zirvede bulunmaktaydı."⁴⁸ Ayrıca Corci Zeydan onun için şunları söylemektedir: "Nüfuz ve etkinlik bakımından oğlunun hilafeti zamanında devlet adamlarının üzerinde şaşılacak derecede bir gücü ve kudreti vardı. Kararlarını doğrudan doğruya kendisi verir ve ona kimse karışamazdı. Bütün vezirler ondan çekinir ve adı geçtiği zaman korkudan titremeye başlarlardı."⁴⁹

Şağab Hatun yeni bir insiyatifle devletin dizginlerini eline almış, kısa zamanda vaziyete hakim olmuş ve oğlu namına devleti yönetmeye başlamıştır. O, bu hususlarda müstakil hareket ediyordu. Bir kısım köklü icraat ve tasarruflarda bulunuyor, bazı vezirleri, hatta yüksek mevkilere gelmiş görevlileri azlediyor, onların yerine yenilerini atıyor, tatmin olmadığı kuvvetleri çok yakın çevresinde

⁴³ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 203.

⁴⁴ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, II/433.

⁴⁵ Süfî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya (334/946), Kısmun min Ahbâri'l-Muktedir Billah el-Abbâsî: Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye min Sene 295 ilâ Sene 315 Hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk, thk. Halef Reşid Numan, Bağdat 1999, s. 209; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), el-Iber fi Haber men Ğaber, Beyrut tsz., I/449-450; İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 257; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/187; Kehhâle, Ömer Rıza, A'lemu'n-Nisâ, Dimeşk 1959, V/67-71; Zirikî, Hayruddin, el-A'lâm, Beyrut 1969, III/245.

⁴⁶ Zehebî, el-Iber, I/449-450.

⁴⁷ Eyyub, İbrahim, Târîhu'l-Abbâsî es-Siyâsî ve'l-Hadârî, Beyrut 1989, s. 122.

⁴⁸ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/186.

⁴⁹ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, I/460.

olsalar dahi ordudan uzaklaştırılabiliyordu. Onun Abbâsî Devleti'nde elinin ulaşmadığı, gücünün yetmediği hiçbir şey yoktu. O bu yönleriyle Abbâsî Devleti'nde bir istisna teşkil etmektedir. Zira beş asır süren Abbâsî Devleti'nde, onun kadar devlet idaresine hakim olmuş, kadın-erkek herkese korkunç otoritesini kabul ettirmiş, nerede ise çeyrek asır Abbâsî Devleti'ne yön vermiş bu Türk anasının dışında başka bir valide sultan yoktur.⁵⁰

Muktedir'in hilafeti süresince siyasi ağırlığını hissettiren Ümmü'l-Muktedir, sosyal alanlarda da adında sıkça söz edilen icraatlara imza atmıştır. O kendi adına bir hastahane yapmaya karar verdikten sonra önce bunun için Bağdat'ta uygun bir mekan aranmıştır. Bu yönde yapılan araştırmalar sonucu hastanenin Bağdat'ta " Sûk-u Yahya Çarşısı" denilen bir mahalde kurulması uygun görülmüştür.⁵¹ Bütün masrafların Seyyide Şağab tarafından karşılanan hastahane 306/918 yılında hizmete açılmıştır. Hastaneye banisinden dolayı "Bîmarîstân Seyyide Ümmül-Muktedir" adı verilmiştir.⁵² Aylık masrafı 600 dinar,⁵³ yıllık masrafı ise 7.000 dinar⁵⁴ olan hastahänenin doktorları ve diğer görevlileri dahil bütün masrafları kendisi tarafından karşılanmaktaydı.⁵⁵

Muktedirin annesi Şağab, Bağdat'ın "Katîatü'd-Dakîk" mevkiinden sadaka-i cariyeye olarak bir cami yaptırmış ve bu camiye Katîatü'd-Dakîk cami adı verilmiştir. Halk arasında Hz. Peygamber'in bu camide geceleri namaz kıldığına dair bazı şaiyalar çıkmış, bu durum caminin itibarını artırmıştır.⁵⁶

İbn Kesîr, Muktedir'in annesinin yıllık gelirinin 1.000.000 dinar olduğunu, bunun hemen hemen hepsini fakirlerin ve hacıların yeme içme, doktorlara, hastalara, yolların yapım ve onarımı, halka su temin eden kanalların ıslahına harcadığını rivayet etmektedir.⁵⁷

Bu dönemde Ümmü'l-Muktedir'in dışında devlet yönetiminde etkili olan el-Kahramâneler de bulunmaktadır. el-Kahramâne veya el-Kahârim, Abbâsî Devleti'nde kadınlar için ihdas edilmiş, üst seviyede önemli resmi devlet makamlarından birisi idi. Devlet hiyerarşisinde bir kadının gelebileceği en son makamdı. Hilafet sarayının girdisi çıktısı, halifenin haremi de dahil saraydaki kimselerin bütün masrafı, ihtiyaçlarının giderilmesi hep bu el-Kahramâne hanımlardan sorulurdu.⁵⁸

⁵⁰ Kitapçı, Zekeriya, Abbâsî Hilafetinde Bir Türk Anası: Şağab Hatun, İstanbul 1991, s. 11-12.

⁵¹ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, II/206.

⁵² İbn Takrîberdî, Cemalüddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf (874/1469), en-Nücümü'z-Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire, Mısır 1970, III/193; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/25.

⁵³ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/137.

⁵⁴ İbn Takrîberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/193; Zehebî, Târîhu'l-İslâm Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-Âlâm, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Lübnan 1993, XXXI/25.

⁵⁵ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 29.

⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I/110.

⁵⁷ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/186.

⁵⁸ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 14.

Onların büyük yetkileri olurdu. Halife'ye çok yakın ve onunla görevleri icabı sıkı temas halinde bulduklarından bu kadınların idare, hatta askerî erkân üzerinde büyük nüfuz ve sultaları vardı. Halife çevresindekiler, özellikle vezirler onlarla herhangi bir sürtüşmeye girmezler ve bundan son derece çekinirlerdi.⁵⁹

Şağab Hatun döneminde ise bu makam yeni bir muhteva ve etkinlik kazanmış, Abbâsî Devleti'nin en gözde mevkilerinden biri olmuştur. Uzun süren saltanat yılları sırasında Şağab Hatun bu makama birçok dirayetli kadınlar tayin etmiş ve bunların hepsi valide sultanın icratında onun sağ kolu olmuşlardı.⁶⁰

Ümmü'l-Muktedir tarafından bu göreve getirilen kadınların başında Ümmü Musa el-Kahramâne gelmektedir. Halife, Şağab Hatun, vüzera ve ümera nezdinde önemli bir konuma sahip olan Ümmü Musa el-Kahramâne'nin devletin erkânıyla görüşmesinde hiçbir engel yoktu. O, doğrudan doğruya Muktedir'in ve Şağab Hatun'un huzuruna çıkar, onlarla muhatap olur, isteklerini onlara arz eder ve çoğu kere de istekleri kabul edilirdi. Halife ve vüzera nezdinde onun eli boş döndüğü görülmezdi.⁶¹ Muktedir veya Şağab Hatun tarafından yazılan resmi yazılar, emirname ve kararlar önce ona verilir, O da bu kıymetli evrakı baş vezir veya diğer ilgili yerlere ulaştırırdı.⁶² Vezirlerin yazdıkları resmi yazıları da yine O, bir nevi kurye olarak Muktedir ve Şağab Hatun'a getirirdi.⁶³ Ümmü Musa'nın devlet yönetiminde bu denli önemli görevlerde bulunması, onun halife ve diğer üst düzey görevliler yanında çok güvenilir ve üstlendiği görevi en iyi şekilde yerine getiren bir kadın olduğunu göstermektedir.

Ümmü Musa el-Kahramâne bu görevlerinin yanında sarayda bulunanların ihtiyaçlarını, yiyecek, giyecek gibi geçimlerini sağlamakla da görevli idi. Muktedir'in sarayında Fâris ve Sakâlibe dışında Rum ve Sudanlılar'dan oluşan 11.000 hizmetçisi ve kölesi bulunması⁶⁴ onun bu görevinin ne kadar titizlik isteyen ve sorumluluk gerektiren zor bir iş olduğunu ortaya koymaktadır.

Ümmü Musa el-Kahramâne, saray ve haremın ihtiyaçlarını karşılamak için zaman zaman vezirlerle tartıştığı da olurdu. Bir defasında Vezir Hâmid b. el-Abbas'a gelerek İbnü'l-Furât'ın beytü'l-maldan Şağab Hatun için aylık 10.000 dinar, ümera ve el-Kahramâneler için 5.000 dinar altınla dolu bir torba ile çıktığını aradan 40 gün geçtiği halde bu altınların yerine ulaşmadığını söyledi. Vezir, Ümmü Musa'yı azarlar bir eda ile ileri geri konuşup durmamasını söyledi ve onun iffeti nefsinin bir hayli rencide etti. Fakat bu olay vezirin başını yemiş ve kı-

⁵⁹ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, II/381; Hudaî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s. 378; Kitapçı, Şağab Hatun, s. 14.

⁶⁰ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 14.

⁶¹ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 15.

⁶² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/62.

⁶³ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (808/1406) Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsarahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber, Beyrut 1971, III/387.

⁶⁴ İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 247; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180.

sa bir süre sonra Hâmid b. el-Abbas azledilerek yerine Ali b. İsa vezir tayin edilmişti.⁶⁵

Ümmü Musa el-Kahramâne, Zilkade/Haziran ayının sonlarına doğru 304/916 tarihinde sarayın bir kısım ihtiyaçlarını karşılamak ve bazı yeni isteklerde bulunmak üzere dönemin veziri Ali b. İsa'nın huzuruna geldi. Hâcib, Ümmü Musa'ya: "Şu anda vezir uyuyor, onu uyandırmaya cesaret edemem, şurada evde bir saat kadar otur ve uyanmasını bekleyelim." dedi. Ancak buna son derece kızan Ümmü Musa orayı terk edip gitti. Bir müddet sonra uyanan Ali b. İsa hemen hâcibini Ümmü Musa'ya gönderdi, arkasından da oğlunu gönderip özür dilediği halde özrü kabul edilmedi. Ümmü Musa derhal Halife'nin ve Şağab Hatun'un yanına gelerek Ali b. İsa hakkında iftiralarda bulundu. Bunun üzerine Halife, Ali b. İsa'yı 8 Zilhicce 304/2 Haziran 916 tarihinde Pazartesi günü görevden aldı.⁶⁶ Bu iki hadise bize Ümmü Musa el-Kahramâne'nin Halife'nin yanında ne kadar etkin bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.

Ümmü Musa bu önemli görevde senelerce kalmış ve fevkaleda başarılı da olmuştur. Belki de uzun süre bu görevde kalmasının garip bir sonucu olsa gerek kendisini Şağab Hatun'a rakip olarak görüyordu. Haşimi bir aileden olduğu için idare ve yönetim bakımından ondan hiç de geri kalır tarafı yoktu. Onun için hilafeti can evinden vurmak üzere bazı habis hazırlıklar yapmaya başladı.⁶⁷

Bunlar arasında Muktedir'in hilafetten uzaklaştırılması, Şağab Hatun'un yönetim üzerindeki etkinliğinin kırılması ve kendisinin hilafet çevresinde daha etkin ve gözde bir kadın olması gibi emelleri bulunmakta idi. Bu emellerini gerçekleştirmek için 310/922 yılında Muktedir hastalanınca teşebbüse geçerek yönetime hakim olmaları için ailesinden bazılarına mektuplar yazdı.⁶⁸ Ayrıca kız kardeşi olan Ümmü Muhammed'in kızını gösterişli bir düğünle Mütevekkil'in torunlarından Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. İshak ile evlendirdi. İbnü'l-Esir'in rivayetine göre bu şahsın hilafeti söz konusu olmuştu.⁶⁹ Gerek bu düğünde gerekse de gelinin çeyiz eşyaları için sınırsız paralar harlandı. Bu paraların hemen hepsi büyük servet ve hazineleri olan Ümmü Musa tarafından karşılandı. Bu düğün dolayısı ile Bağdat halkına 18 gün ziyafet verildi.⁷⁰ Düğünden kısa bir süre sonra Ümmü Musa'nın düşmanları, onun gizli planlarını Muktedir ve annesine bildirip, onun Ebu'l-Abbas'ı hilafete getirmek istediğini, bu konuda komutanları ikna ettiğini ve onlardan söz aldığını söylemeleri üzerine; Ümmü Musa, kız kardeşi Ümmü Muhammed ve kardeşi Ahmed b. el-Abbas tutuklandı. Böylece elinde bulunan mal varlığına ve çok değerli mücevherlerine el konul-

⁶⁵ Kehmâle, Ömer Rızâ, A'lâmü'n-Nisâ, Dimeşk 1959, V/123.

⁶⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribu'l-Ümem, I/40; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/98.

⁶⁷ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 20.

⁶⁸ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 228; Kurtubî, Arib b. Sa'd (369/979), Siletü Târîhi't-Taberî, Beyrut tsz., VI/56

⁶⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/137.

⁷⁰ İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/389; Kehmâle, A'lâmü'n-Nisa, V/124.

du.⁷¹ Şağab Hatun, Ümmü Musa'yı huzuruna çağırarak: "Demek sen, benim oğlum için bir takım planlar içindesin! Mütevekkil'in torunu ile yakın akrabalık kurarak onu hilafet makamına getirmek istedin." diyerek kahramânelik görevinden azletti.⁷²

Ümmü Musa ve yakınlarının hilafet sarayından ve çevresinden uzaklaştırılmasından sonra Kahramânelik makamına Semel getirildi. Semel daha önce Ahmed b. Abdülaziz adında birinin kahramânesi olarak görev yapmıştı.⁷³ Semel bu görevde çok başarılı olmalı ki hilafet çevresinin dikkatini çekmiş ve bu önemli göreve layık görülmüştür. Semel, el-Kahramânelik görevinin yanında Ümmü'l-Muktedir'in özel sekreterliğini (resmi yazışmalarını) de yapmakta idi.⁷⁴ Ayrıca Semel el-Kahramâne'nin halifenin yanındaki konumunu ortaya koymak için şu örneği vermek yeterli olacaktır: 313/925 yılında Abdullah b. Muhammed el-Hakânî'nin vezirliği döneminde başarılı bir yönetim gösteremeyince Nasru'l-Hacib, Semel el-Kahramâne'nin Muktedir'in yanındaki ağırlığını bildiği için vezirin azledilmesi ve yerine uygun birinin atanması talebinde bulundu. Semel el-Kahramâne vezirlik makamına Ahmed el-Husaybî'nin uygunluğu konusunda görüş bildirdi. Daha sonra Ümmü'l-Muktedir'e mektup yazılarak durum bildirildi, onun da onayı alınınca Muktedir tarafından Ahmed el-Husaybî vezirlik makamına getirildi.⁷⁵

Muktedir döneminin önemli siyasî ve sosyal olaylarından birisi Ümmü Musa'nın yargılanması olayıdır. Ümmü'l-Muktedir, Ümmü Musa'nın ve yakınlarının soruşturulması görevini kahramânelik görevine yeni getirilen Semel'e verdi.⁷⁶ Semel belalı, şerli, taş kalpli sert bir kadındı.⁷⁷ Bu yargılama sonucunda Ümmü Musa'nın mal varlığına el konuldu.⁷⁸ İbn Tağriberdî, Ümmü Musa'dan müsâdere edilen mallarının miktarının 1.000.000 dinar olduğunu rivayet etmektedir.⁷⁹ Daha sonra Muktedir, Ümmü Musa'yı serbest bırakmış, daha önce el konulan mallarını kendisine iade etmiştir.⁸⁰

306/918 yılında Seyyide Ümmü'l-Muktedir Rusâfe'de⁸¹ yaptırmış olduğu

⁷¹ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 228; Kurtubî, Sîle, VI/56; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/137.

⁷² Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik (521/1127), Tekmiletü Târîhi't-Taberî, thk, Ebû'l-Fazl İbrahim, Beyrut 1964, XI/227; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/204.

⁷³ Hemedânî, Tekmile, XI/227.

⁷⁴ Kurtubî, Sîle, VI/65.

⁷⁵ Kurtubî, Sîle, VI/65.

⁷⁶ Hemedânî, Tekmile, XI/227.

⁷⁷ Hemedânî, Tekmile, XI/227; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/204; Kehhâle, A'lemu'n-Nisa, V/124.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/137.

⁷⁹ İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/204.

⁸⁰ Kehhâle, A'lemu'n-Nisa, V/124.

⁸¹ Rusâfe: Bağdat'ın güney doğusunda, ilk defa el-Mansûr tarafından kurulmuş ve sonunda büyük bir yerleşim merkezi olmuştur. Genellikle seviyeli kimselerin ikamet ettikleri bir yerdir. Bu bakımdan buraya birçok cami, saray ve türbeler yapılmıştır. Abbâsiler devrinde burası bir ilticagah haline gelmiş, can güvenliği olmayan veya birisinden kaçıp kurtulmak isteyenler buraya sığınmışlar-
→

bir türbede Semel el-Kahramâne'nin mezâlim mahkemesine başkanlık etmesini, her Cuma günü halkın sorunları ile ilgilenmesini, kadıların ve fakihlerin hazır bulunmasını emretti. İnsanlar böyle önemli bir makama bir kadının atanmasının yanlışlığını belirterek kınadılar. Semel el-Kahramâne, ilk gün mezâlim mahkemesine geldiğinde üyelerden ve halktan hiç kimse gelmedi. İkinci gün Semel el-Kahramâne Dîvânü'l-Mezâlim'e geldiğinde kadı Ebû'l-Hasan⁸² veya Ebû'l-Hüseyn⁸³ hazır bulundu. Kadının hazır bulunması daha önce oluşan olumsuz tepkileri ortadan kaldırdı.⁸⁴ Böylece O, Dîvânü'l-Mezâlim'e geldiğinde kadılar, fakihler ve halkın diğer kesimleri hazır bulunurlardı. Semel el-Kahramâne davalar hakkında karar veriyor, kararlarını altına bizzat kendi imzasını atıyor ve jüri tarafından müşterek olarak alınan kararı halka açıklıyordu.⁸⁵ Onun bu uygulamalarından halkın memnun olduğunu Sûlî ve Kurtubî şöyle belirtmektedirler: "Böyle bir uygulamadan zulme uğrayan kimseler çok faydalandı. İnsanların gönlü rahat etti, huzura kavuştu. Halbuki daha önce onlar, bundan ve Semel el-Kahramâne'nin davalara bakmasından nefret etmişlerdi."⁸⁶ Semel el-Kahramâne vefatına kadar kahramânelik görevinde kalmış ve 317/930 yılında vefat etmiştir.⁸⁷

Semel el-Kahramâne'nin Dîvânü'l-Mezâlim başkanlığına atanması sadece o devirde değil, İslâm tarihinde de bir istisna teşkil etmektedir. Zira 14 asırlık İslam tarihinde Semel'den önce ne de sonra doğrudan doğruya halifeye veya onu temsilen devrin başkadısının yönettiği böylesine önemli ve herkese adalet dağıtan sorunlu bir makamın başkanlığına hiçbir zaman bir kadın getirilmemiştir.⁸⁸

Kahramânelik görevinde bulunan kadınlardan biri de Zeydân hanımdır. Onun halife ve annesinin nezdinde konumu Ümmü Musa ve Semel kadar değildi. Yine de Halife'nin itimat ve güvenini kazanarak hilafet sarayının emniyet sorumlusu olmuştur. 303/915 yılında Cezîre bölgesinde isyan eden Hüseyin b. Hamdân, dönemin önemli komutanı Munis tarafından isyanı bastırılıp Bağdat'a getirildikten sonra O ve oğlu Zeydân el-Kahramâne nezdinde hapsedilmiştir.⁸⁹

Muktedir'in Azerbaycan ve Ermenistan valisi olan Yusuf b. Ebî's-Sâc iktâ arazileri ve vergileri yüzünden Ali b. İsa'nın vezirliği döneminde 305/917 yılında isyan etti. İsyanı Munis tarafından bastırılıp kendisi de yaralı olarak 307/919

→ →

dır. Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, III/46; İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 150-151; Hatib el-Bağdadî, Tarihu Bağdât, I/82.

⁸² Kurtubî, Sile, VI/37.

⁸³ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 210.

⁸⁴ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 228; Kurtubî, Sile, VI/56; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, I/247; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/137.

⁸⁵ İbn Takrîberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/194; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, I/247.

⁸⁶ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 210; Kurtubî, Sile, VI/37.

⁸⁷ Kurtubî, Sile, VI/75.

⁸⁸ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 24.

⁸⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribu'l-Ümem, I/38; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/93.

yılında Bağdat'a getirilince Zeydân el-Kahramâne'nin nezaretinde hilafet sarayında hapse atıldı.⁹⁰

İbnü'l-Furât ikinci vezirliği döneminde bir sene, beş ay 19 gün vezarete kaldıktan sonra 27 Cemâziyelevvel 306/5 Kasım 918 tarihinde azledilince,⁹¹ Zeydân el-Kahramâne'nin nezaretinde hapse atıldı. Ali b. İsa da ikinci vezirliğinde bir sene, dört ay iki gün görevde kaldıktan sonra 15 Rebiulevvel 316/8 Mayıs 928 tarihinde Salı günü tutuklanınca Zeydân el-Kahramâne'nin nezaretinde hapse atıldı.⁹²

Zeydân el-Kahramâne'nin Muktedir'in yanında özel bir yeri vardı. Bundan dolayı kendisine zaman zaman iltifat ve ihsanlarda bulunurdu. O bir defasında Zeydân el-Kahramâne'ye eşi benzeri görülmemiş çok değerli bir gerdanlık hediye etti.⁹³

Hazineden kaybolan gerdanlık yüzünden 315/927 yılında Zeydân el-Kahramâne'nin başı bir hayli ağrımişti. Olay şöyle gerçekleşti. İbnü'l-Cessas'ın müsâdere edilen mallarının arasında 300.000 dinar değerinde olan kıymetli bir gerdanlık hazinede bulunmaktaydı. Halife, gerdanlığın getirilmesini isteyince onun hazinede olmadığı anlaşıldı. Daha önce Vezir Ali b. İsa Mısır'da sarraflar çarşısında bu gerdanlığı tanıyarak satın aldı. Ali b. İsa, Halife'nin huzuruna çıktığında kaftanın altında sakladığı bu gerdanlığı Halife'ye teslim etti. Hazinede korunması gereken gerdanlığın buradan nasıl çıkarıldığı ve Mısır'da sarraflar çarşısında satıldığı konusu herkeste şaşkınlığa sebep oldu. Bu hadise Halife ve annesine çok ağır geldi. Çünkü hazine dairesine Zeydân el-Kahramâne'den başka rahatlıkla girip çıkan kimse yoktu, bundan dolayı Zeydân el-Kahramâne gerdanlığı hazineden almakla itham edildi. Vezir Ali b. İsa da olayı aydınlığa kavuşturmak için soruşturma başlattı ve konuyu her Salı günü başkanlık yaptığı Dîvânü'l-Mezâlim'e taşıdı. Uzayıp giden gerdanlık davasında somut bir sonuca ulaşamadı.⁹⁴

Sûlî, Fâtıma adında bir kadının kahramânelik görevinde bulunduğunu rivayet etmekte ve şu olayı anlatmaktadır: Muktedir, Şevval/Mayıs-Haziran ayının sonu ve Zilkade/Haziran-Temmuz ayının başı 299 tarihinde, Fâtıma el-Kahramâne'ye kızarak yanında bulunan bütün mal varlığına el koydu. İki kızının kocaları olan Büneyye b. Nefis ve Kayser sürgüne gönderildi. Bu olaydan kısa bir süre sonra Fâtıma el-Kahramâne 14 Zilkade 299/2 Temmuz 912 tarihinde öldü. Onun ölümünden sonra Büneyye b. Nefis ve Kayser eşlerini boşadılar. İnsanlar, Fâtıma el-Kahramâne'nin bu damadından her birine hediyeler ve diğer eşyalar hariç 100.000 dinar verdiğini ve bunların çoğunu da sultanın hazine-

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/99-102.

⁹¹ İbn Miskeveyh, Tecâribu'l-Ümem, I/56-58; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/110-113.

⁹² İbn Miskeveyh, Tecâribu'l-Ümem, I/58, 185.

⁹³ Süyûtî, Celaüddin Abdürrahman b. Ebî Bekir (911/1505), Târîhu'l-Hulefâ, thk. Muhammed Muhyiddin Aldülhamîd, Beyrut 1989, s. 433.

⁹⁴ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 274; Kurtubî, Sile, VI/67.

sinden aldığıni belirterek ileri geri konuşmaya başladılar. Hatta konuyla ilgili bu iki damat hakkında şiirler yazıldı.⁹⁵

Mes'ûdî, Muktedir'in annesinin cariyesi olan Besimel isimli hristiyan bir kadının kahramânelik görevinde bulunduğunu, mezâlim davalarına baktığını; vezir, katipler ve kadıların onun huzurunda bulduklarını rivayet etmektedir.⁹⁶

f) Gayr-ı Müslimler

Abbâsî Devleti'nde Halife es-Seffah döneminden başlamak üzere hristiyanlar, müslümanlarla birlikte devlet kademelerinde çalıştılar. Müslümanlar Mansûr zamanından başlayarak halifelerin kapısını çalmaya başlamışlar ve kendilerini İslam toplumunun halifesi, emanetçisi olarak gördüklerini belirterek müslümanların, gayr-ı müslim memurların devlet kademelerinde çalışmalarından memnun olmadığını, halkın arasından kuşkuşların kol gezdiğini, onarılmaz yaraların açıldığını belirterek, halifelerin bu duruma müdahale etmelerini ümit etmişlerdir. Bazen halifeler gayr-ı müslimlerin devlet kademelerinde çalışmalarını engelleyecek kararlar almış iseler de, müslümanların şikayetleri hiçbir zaman bitmemiştir. Zira, halifeler kendilerince önemli olan bazı sebeplerden dolayı gayr-ı müslim memurların çalıştırılmasına sıcak bakmaya devam etmişlerdir.⁹⁷

İslami hükümetin en şaşkırtıcı özelliği devlet hizmetinde bulunan memurlar arasında gayr-ı müslimlerin sayıca çokluğudur. Müslümanlar kendi devletlerinde hristiyanlar tarafından yönetiliyorlardı. Müslümanların malı ve canı hakkında karar verme yetkisinin zımmilerin elinde olduğu şikayeti eskidir. Erken dönemde hristiyan ve yahudileri devlet bürokrasisinde görev almasını sakıncalı bulan Ömer b. Abdulaziz'e atfedilen bir uyardan söz edilir. IX. yüzyılda hristiyan kökenli görevliler iki defa savaş vezaretine bile getirilmişti ve böylece din müdafileri onların ellerini öpmek ve emirlerini uygulamakla yükümlü hale geliyorlardı. Hristiyan ve Yahudi memurlara tıpkı müslüman memurlar gibi yemin ettiriliyordu. 840/1436 da kaleme alınan Divanü'l-İnşâ'da o zamandan kalma bir Yahudi yemin formülü bulunmakta ve bütün sonraki yeminlere esas sayılan ilk yeminin Harun er-Reşid'in baş veziri olan Fazl b. Rebî tarafından hazırlanmış olduğu kaydedilmektedir.⁹⁸

Hristiyanlara karşı olan hareketler, esas itibarı ile gerçek müslümanlar için tahammül edilmez hale gelen zimmi hakimiyetine karşı yapılmakta idi. 235/849 tarihinde halife kamu görevlilerininin gayr-ı müslimlere tevdi edilmesi hakkında emir verdi. O zamanlarda Nil'in ölçüm işlerini uhdelerinde bulduran hristiyanlar bu işlerinden uzaklaştırıldılar. Ancak 10 sene sonra aynı

⁹⁵ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 140.

⁹⁶ Mes'ûdî, et-Tenbih ve'l-İşrâf, s. 275.

⁹⁷ Öztürk, Levent, İslam toplumunda Hristiyanlar, İstanbul 1998, s. 383.

⁹⁸ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 62.

halife bir sarayın inşasını hristiyan bir memura tevdi etti.⁹⁹

Muktedir hilafete geldiğinde gayr-ı müslimler bürokraside o kadar nüfuz sahibi oldular ki Halife 295/907 yılında hristiyan katip ve vergi memurlarını görevden aldı. Bazı hristiyanları da öldürdü. Öldürülenler arasında Munis'in amili Ebû Yâsir en-Nasrânî de bulunuyordu. Halife bütün valilere yazdığı emirde şunları bildiriyordu: "Emîrülümünin, yabancıların müslümanlara ait işlerle görevlendirilmesini yasakladı. İlgili görevliler, Halife'nin emrine karşı çıkmaktan sakınsınlar."¹⁰⁰ 296/909 yılında hristiyanların ve yahudilerin sadece tıp ve cehbezik sahalarında devlet memurluğunda çalıştırılmalarını emretti. Ayrıca üzerlerine tanınmaları için özel işaretleri olan elbiseler giymelerini emretti.¹⁰¹ Ancak Muktedir'in bu emrinin uygulama sırasında etkisiz kaldığı görülmektedir. Çünkü Vezir İbnü'l-Furât, hristiyanlardan birisini Dîvânü'l-Ceyş'in başına geçirince Ali b. İsa'dan bir hayli tepki gördü. İbnü'l-Furât'a "Onun elini öpecekler ve emrine boyun eğecekler. Buna gönlün nasıl razı oluyor?" diye sorular sormaya başlayınca İbnü'l-Furât: "Nasir li Dinillah, Dîvânü'l-Ceyş'in başına hristiyan katibi İsrâîl'i tayin etti. Mu'temid'in halefi Mu'tazid Billah da bir hristiyan olan Malik b. el-Vefîd'i Dîvânü'l-Ceyş'in başına getirdiğini." belirtti ve bu işi ilk defa yapanın kendisi olmadığını söyleyerek onu başından savmaya çalıştı. Ali b. İsa'nın: "Onlar doğru yapmadılar." sözüne de: "Sana göre hata ettiler ama bana göre değil." şeklinde adeta azarlayarak cevap verdi.¹⁰²

Konu ile ilgili başka bir örnekte ise şu ilginç olay anlatılmaktadır. İbnü'l-Furât'ın sofrasında her gün 9 yüksek memur misafir olarak bulunuyordu. Bunların dördü ise hristiyandı.¹⁰³

İbnü'l-Furât'ın ilk vezaretinde (296-299/908-911) çalışma ofisinde çalışırken birden başını kaldırarak ve evrakı elinden bırakarak dedi ki: "Bana Allah'a ve ahiret gününe inanmayan ve fakat yağmur çamur demeden bana itaat edecek bir adam lazım. Önemli bir işte onu kullanmak istiyorum. İstedığimi yaparsa onu en iyi şekilde mükafatlandıracağım." Orada bulunanlar kuşkulandılar. Birdenbire vezirin hizmetçisinin kardeşi Ebû Mansûr adında bir adam ayağa fırladı ve: "Vezirim! aradığınız kişi benim." dedi. Bunun üzerine vezir: "Yapmak ister misin? diye sordu. Ebû Mansûr: "Evet, bundan daha fazlasını da yaparım." diye cevap verince Vezir: "Maaşın ne kadar?" dedi. Ebû Mansûr:"Ayda 120 dinar." Bunun üzerine Vezir: "Ona bunun iki katını verin." dedi ve: "Başka ne istiyorsun?" diye sordu. Ebû Mansûr'a istediği her şey verildi. Bundan sonra vezir şöyle dedi: "Bu yazılı emrimi al, vergi dairesine götür ve oradaki memura ver ve

⁹⁹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 62.

¹⁰⁰ Kalkaşandî, Ahmed b. Ali (821/1418), Meâşiru'l-İnfâfe fi Maâlimi'l-Hilâfe, Beyrut 1994, II/233/234.

¹⁰¹ İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/165.

¹⁰² Sâbî, Ebû'l-Hüseyn Hilâl b. Muhassin (448/1056), el-Vüzerâ ve Tuhfetü'l-Ümerâ fi Târîhi'l-Vüzerâ, nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Beyrut 1958, s. 109.

¹⁰³ Sâbî, Kitâbü'l-Vüzerâ, s. 240.

ondan İbnü'l-Haccâc'ın borcu hakkında bir rapor iste. Sonra ona git, ondan para talep et ve onu öyle sıkıştır ki, hepsini çıkarana kadar ölsün. Hiçbir sözünü dinleme ve ona mühlet verme." Ebû Mansûr kapı muhafızlarından otuz kişiyle beraber vergi dairesine gitti. Daireye vardığında iki başkandan birine vezirin emrini verdi ve İbnü'l-Haccâc'ın borçlarını gösteren bir rapor istedi. Başkan:" İbnü'l-Haccâc'ın yaklaşık olarak iki milyon dirhem borcu var." dedi. Bunun üzerine Ebû Mansûr bütün alacakları gösteren bir rapor istedi ve daha sonra İbnü'l-Haccâc'ı getirtti, ona hakaretler yağdırdı. Buna karşılık İbnü'l-Haccâc ona dalkavukluk yaptı. Bunda sonra Ebû Mansûr'un emri üzerine adam soyuldu ve dövüldü. Dövülürken sadece: "yeter, Allah" diyordu. Daha sonra Ebû Mansûr büyük bir direk diktirdi ve tepesine etrafına ip sarılı bir merdane yerleştirildi. İbnü'l-Haccâc'ın bir eli buna bağlandı ve havaya kaldırıldı. Bu arada Ebû Mansûr: "Para, para." diye bağıyordu. İbnü'l-Haccâc, istediklerini memurlarla görüşmek üzere indirilmesini istedi. Fakat direğin dibinde oturan Ebû Mansûr, nasıl davrandığını vezire anlatsınlar diye, duymak istemedi ve kızar gibi göründü. Nihayet ipi tutanlara: "Şu adi adamı indirin!" dedi. Görevliler şişman ve cüsseli bir adam olan İbnü'l-Haccâc indirirlerken direğin dibinde oturmakta olan Ebû Mansûr'un üzerine düştü. Düşme anında Ebû Mansûr'un ensesi kırıldı ve İbnü'l-Haccâc da bayıldı. Ebû Mansûr sedye ile eve götürülürken yolda öldü. İbnü'l-Haccâc hapse atıldı ve böylece öldürülmekten kurtuldu. Eşi, yüz bin dinar ödedikten sonra serbest bırakıldı. Halk: "Bana Allah'a ve ahiret gününe inanmayan ve bana itaat edecek bir adama ihtiyacım var." diyen, İbnü'l-Furât'ın bu sözüne hayret ediyordu.¹⁰⁴

319/931 tarihinde vezir olmak isteyen birisinin emirin katibi olan İbrahim adındaki bir hristiyanla ve komutan Munis'in katibi olan Stefan ile iyi geçinmek zorunda idi. Makam sahibi olmak isteyen bürokratlarına şöyle söylediği rivayet edilmektedir: "Bizim aile sizlerdendir. Atalarım, Bizans İmparatorluğu'nda önemli görevler almışlar. Dedem olan Ubeydullah b. Süleyman'ın elinden bir gün bir haç düşer; halk bunu görünce dedem şöyle der; "Bu karılarımızın bir tılsımı olsa gerek, bunu haberimiz olmadan elbiselerimize sokmuşlar." Hesabı doğru çıktı. Hıristiyanları devlet hizmetlerinden uzaklaştırmak isteyen aynı Muktedir'in döneminde hristiyan memurların dalkavuşu olan bu adam vezir oldu. Çok kudretli olan Munis'e karşı entrikalar çevirenlerin başında hadım Müflih bulunmaktadır. Aynı şekilde hadım olan hristiyan katibi de büyük nüfuz sahibi idi.¹⁰⁵

Abbâsî saraylarında görülen hristiyan tabiilerden İbn Deylam, Mu'temid, Mu'tazid, Müktefi ve Muktedir zamanlarında Abbâsî halifelerine hizmet etti. Kiftî tarafından verilen bilgilere göre O, 300/912'li yıllarda Bağdat'ta idi.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Sâbi, Kitâbü'l-Vüzerâ, s. 121-122.

¹⁰⁵ Mez. Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 62-63.

¹⁰⁶ Kiftî, Cemalüddin Ali b. Yusuf (646/1248), Târîhu'l-Hukemâ, Beyrut 1903, s. 285.

Halife Muktedir zamanında saray doktorları arasında Buhtîşû ailesinden Buhtîşû b. Yohanna da görülür. O ve sâbî doktorlardan Sinan b. Sabit dışındaki doktorların Muktedir'in özel dostluğunu kazandıkları söylenir. Buhtîşû b. Yohanna'nın ismi Muktedirin ölümünden sonra Halife Kâhîr'in gözlerine mil çekilmesi hadisesinde tekrar karşımıza çıkmaktadır. Kâhîr'in gözlerine mil çekilmesi onun denetiminde gerçekleşmiştir.¹⁰⁷

Buhtîşû bu olaylardan sonra Halife Râzî'ye hizmet etti. Râzî, babası gibi ona yakın alaka gösterdi. Bununla birlikte tabipliği hakkında bazı olumsuz değerlendirmelerin de kaynaklarda bulunduğu dikkatleri çeker. Rebûlevvel 324/Ocak-Şubat 936 tarihinde Halife Râzî'nin kardeşi olan Harun b. Muktedir öldü. Definden sonra Razi, yakın dostu tarihçi Sûlî'ye: "Elimde delil olsa Buhtîşû'yu öldürürdüm. Kardeşime verdiği ilaç onun ölümüne sebep oldu. Onu öldürmeye niyetlenmedi ise de, o yetersiz bir doktordu." şeklinde dert yanmıştır.¹⁰⁸ İbn Takriberdî ise onun verdiği ilaçta kasti bir hata tespit edildiği için nefyedildiğini rivayet etmektedir.¹⁰⁹

Abbâsîler döneminde ticaretin gelişmesine paralel olarak sarraflar faaliyetlerini arttırarak borç para vermeye, emanet para kabul etmeye ve halk ile darp-hane arasında aracı olmaya da başladılar. Bir yandan ticari zaruretler, öte yandan devletin nakit para ihtiyacı bunların bir banka gibi faaliyet göstermelerine yol açtı. Ve artık sıradan bir sarraf değil, cehbez olarak anılmaya başladılar.¹¹⁰

Cehbezler para havalesi yaptıkları gibi takas işlerinde de aracılık ediyorlar, nakil zorunluluğu ve gasp gibi bazı tehlikeleri ortadan kaldırmak gayesi ile ve belli bir ücret karşılığında para yerine bir çeşit kredi mektubu ve " süftece"(poliçe) tanzim ediyorlardı. Süftece usulü ile bir tüccar istediği şehirdeki bir malı, kendi şehrindeki mal veya parasını teminat gösterip teslim alabildiği gibi, karşı tarafta gelip onun malını götürebiliyordu. Bu tür işlem ve aracılıklarla kendilerine emanet bırakılan mevduatı koruma ve işletme karşılığında ücret aldıkları için cehbezler simsar olarak da nitelendirilmiştir.¹¹¹

Cehbezlerin yanı sıra sadece sarraflıkla uğraşanlar da faaliyet sahalarını genişletmişler ve faizle kredi yoluna saptıkları için 300/912 yılında bundan men edilmişlerdir.¹¹²

Tüccarlar cehbezlerden kredi aldıkları gibi vezirler de devlet giderlerini karşılayamadıklarından dolayı onlardan borç para almaya başlamışlardır. İlk defa Muktedir Billah'ın veziri İbnü'l-Furât bazı yahudi cehbezlerden borç para aldı. Buna karşılık devletçe müsâdere edilen mallar beytûlmal ve beytû'l-mâli'l-

¹⁰⁷ Ahmed Emin, Zuhru'l-İslam, Kahire 1955, I/30.

¹⁰⁸ Sûlî, Ahbâru Râzî Billah ve'l-Muttakî Lillah, nşr. J.H. Dunne, London 1935, s. 71,75-76; İbn Ebî Usaybia, Uyunu'l-Enbâ, s. 277; Kiftî, Târîhu'l-Hukemâ, s. 73.

¹⁰⁹ İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/257.

¹¹⁰ Yeniçeri, Celal, "Cehbez", DİA, İstanbul 1993, VII/222.

¹¹¹ Yeniçeri, "Cehbez", DİA, VII/222.

¹¹² Yeniçeri, "Cehbez", DİA, VII/222.

hassa yerine bu yahudi cehbezler nezdinde toplandı. İbnü'l-Furât, cehbezlerin hesaplarını denetlemek ve alacaklarını tespit içinde katibi İbn Ferceveyhi görevlendirdi.¹¹³

Halife Muktedir tarafından vezirliğe getirilen Ali b. İsa devlet alacakları hususunda cehbezlerle mücadele etti; sonunda onlarla yeni bir anlaşma yaptı. Onaltı yıl süren bu antlaşmaya göre her ayın ilk gününde maaşların ödenmesi için cehbezler devlete 150.000 dirhem verecekler, buna karşılık bir teminat olarak Ehvâz bölgesinin gelirleri onlara ait olacaktı. Böylece vilayetin vergi gelirleri devlet hazinesi yerine cehbezlerin kasalarında toplanmış oluyordu. Cehbezler bu vergileri kullanıyorlar ve hazine gelirlerinin yeterli olmadığı zamanlarda topladıkları veya toplayacakları vergilere mahsuben devlete para veriyorlardı.¹¹⁴

Muktedir devrinde cehbezlerle hilafet merkezi dışındaki vilayetlerde de iş birliği yapıldığı bilinmektedir. Nitekim Kum vilayetine tayin edilen cehbez, harâc ve devlete ait diyâ gelirlerini kendi kasasında toplamıştır. Bu bölgenin vergi mükellefleri Halife'ye ve hazine müdürüne karşı müteselsil olarak cehbez için kefil olacak ve istenildiğinde onu hazır bulunduracaklardı. Cehbez ile mükellefler ve devlet hazinesi arasındaki bütün muameleler makbuz (berâe) ve bir çeşit çek kullanılarak yürütülmektedir.¹¹⁵

Muktedir döneminde müslümanlarla gayr-ı müslim tabaka arasında bir takım karışıklıklar olduğu rivayet edilmektedir. 311/923 yılında müslümanlar Ramle, Kayseriye ve Askalan kentlerinde Melkiler'e ait birçok kiliseyi tahrip ettiler. Halife'den destek bulan hristiyanlar kiliselerini tamir ettiler. Ancak müslüman halk bu sefer Hims yakınlarındaki Tinnîs kentindeki bir kiliseye saldırdı. Hristiyanların tamiri üzerine ikinci bir saldırı gerçekleşti. Ve kilise tahrip edildi. Ardından hristiyanlar Halife'nin desteğini alarak kiliseyi yeniden tamir etme imkanı buldular.¹¹⁶

312/924 yılında müslümanlar Dimeşk'te Meryem kilisesini yaktılar. Değeri bir hayli fazla olan kilise mallarını yağmaladılar. (değeri 200.000 dinar kıymetinde haç, kase, buhurdan ve yastık gibi eşyalar). Şehir yakınlarındaki kadınlar manastırını bastılar. Nastûrî ve Yakubî kiliselerini tarumar ettiler.¹¹⁷ Bu tarihlerde Ramle yakınlarında 3 kilise tahrip edildi. Fakat bu kiliseler Halife'nin emri ile yeniden inşa edildi.¹¹⁸

Müslümanların gerek fetihler sırasında gerekse anlaşma yaptıkları kentlerde mabetlere saygılı davranmış olmalarına rağmen, Bizanslılar sınır bölgelerine yaptıkları akınlarda ele geçirdikleri şehirlerde müslümanların mabetlerine

¹¹³ Yeniçeri, "Cehbez", DİA, VII/222.

¹¹⁴ Yeniçeri, "Cehbez", DİA, VII/222.

¹¹⁵ Yeniçeri, "Cehbez", DİA, VII/222.

¹¹⁶ Öztürk, İslam Toplumunda Hristiyanlar, s. 130.

¹¹⁷ Makrizî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali, el-Hitâtü'l-Makriziyye (Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hitâtü ve'l-Âsâr), Beyrut tsz. II/494.

¹¹⁸ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 64.

saygısızca davranmışlardır. 315/927 yılında Sumeysât'ı ele geçiren Bizanslılar, şehrin en büyük camisinde namaz vakitlerinde çan çaldılar.¹¹⁹ Yine 316/928 yılında Bizans'ın doğu komutanı Nicephorus Armenia bölgesinde Ahlat ve Bitlis'i ele geçirdiği zaman camiden minberi söküüp attı ve yerine bir haç yerleştirdi.¹²⁰

Muktedir döneminde çıkan isyan hareketlerinde müslümanlar kadar gayr-ı Müslimler de zarar görmüşlerdir. 308/920 yılında Bağdat'ta fiyatlar yükseldi ve halk geçim zorluğu çekmeye başladı. Bütün bu olaylar Hâmid b. el-Abbâs'ın Sevâd'ı yönetmeye başlamasıyla ortaya çıkmıştı. Zira O, halka zulüm ediyordu. Sonuçta halk ayaklandı. Askerlerin müdahalesi fayda vermedi. Bilakis onlar halk tarafından tartaklandılar. Sokak çatışmaları günlerce devam etti. Halk hapisanelerin kapılarını açarak binaları yaktı. Yağmalama hadiseleri çoğaldı, veziri taşladılar. Bu olaylar sırasında pek çok katibin ve önde gelen hristiyanların evleri yağmalandı, olaylar kısa bir süre sonra askerlerin kontrolüne geçti ve suçlular cezalandırıldı.¹²¹

314/930 yılında Salih b. Mahmud adında bir harici isyan etti. Benû Malik'ten bir grup da onlara katıldı. Sincâr'a yürüyerek halktan mal topladı. Ardından da Musul topraklarında Şecâciyye'ye gitti ve onları öşre bağladı. Sonra Musul'un aşağı tarafında yer alan Hadîse'ye girerek müslümanlardan zekatlarını, hristiyanlardan da cizyelerini istedi, Hadîse'de çıkan savaşta arkadaşlarının pek çoğunu kaybederken oğlu da esir alındı. Daha sonra Salih b. Mahmud yeni ümitlerle müslümanlarla hristiyanların birlikte yaşadığı Tikrit'in üst tarafına düşen Sîn kasabasına gitti. Aldığı mal karşılığında onlara zarar vermeden Tikrit'e yöneldi. Direnen Tikritliler'i öldürdü. Başa çıkamayan Tikritliler anlaşma yaparak mal vermek zorunda kaldılar. Sonra el-Bevâzic'e gitti. Musul köylerini dolaşırken Nasr b. Hamdan'a esir düştü. Cemâziyelevvel/Temmuz-Ağustos'ta başlayan ve Şaban/Ekim-Kasım ayında biten bu macera sırasında pek çok müslümanın yanı sıra hristiyanlara da zarar vermişti. Bir kısmının malına el koymuş, bir kısmını da savaşarak öldürmüştü.¹²²

Hristiyan ruhban sınıfı cizyeden muaf değildi. Sadece sadaka ile geçinen keşişlerin, dilenciler gibi cizyeden muaf tutulmaları gerekiyordu. Nazari olarak, çünkü Mısır'da keşiş ve piskoposlara cizye zorunluluğu ancak 312/924 tarihinde getirilmiştir. Aşağı ve yukarı Mısır'da bulunan bütün manastırlar Sînâ'daki dahil olmak üzere, bu vergiyi ödeyeceklerdi. Bunun üzerine bir grup keşiş Bağdat'a giderek Halife Muktedir'e şikayette bulundular. Halife, keşiş ve piskoposlardan daha önce olduğu gibi vergi alınmamasını emretti.¹²³

Başkentteki hastanede zimmiler, müslümanlar gibi muamele görüyorlardı.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/169.

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/198.

¹²¹ Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 429; Öztürk, İslam Toplumunda Hristiyanlar, s. 315.

¹²² Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdullah, Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb, Kahire 1923, XXIII/91-92.

¹²³ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 59-60.

Ancak X. asrın başında bir salgın hastalık sebebiyle vezir, başkent dışındaki hastalara yardıma koşacak ve ilaç götürecektir Halife'nin özel tabibine, evvela müslümanlara bakması için talimat verdi. Ölümler ise doğaldır ki ayrı ayrı defnedilmişlerdir. 319/931 tarihinde Irak'ın bir şehri olan Tikrit'in seller altında kalması neticesinde ölen müslümanlarla hristiyanların, birbirlerinden ayrılmayacak bir biçimde beraber defnedilmişlerdir.¹²⁴

311/923 yılında halifenin kendisi, varisçi bırakmadan ölen bir zimminin malını kendi cematine devredilmesi hakkında emir verdi. Varis bırakmadan ölen bir müslümanın malı ise devlet hazinesine kalıyordu.¹²⁵

Hristiyanlar'ın dini lideri, büyük devlet adamlarının tayininde olduğu gibi, halife tarafından özel bir fermanla tayin ediliyordu. Bu şahsa "Câsêlik en-Nastûrî" yani doğulu hristiyanların lideri ünvanı verilir ki o, mezhebinin mensupları arasında büyük bir nüfuz sahibiydi.¹²⁶ Ya'kubiler'in patrikleri de tayinleriyle ilgili olarak halifelerden bir ferman alıyorlardı. Bunun için, halifelerin tahta oturmalarından sonra saraya gitmeleri icap ediyordu. Ancak 300/912 tarihinde Bağdat'ta ikamet etmeleri Halife tarafından yasaklandı.¹²⁷

Yahudiler'in de çoğu kere "el-Melik" ünvanı verilen özel bir reisleri vardı. Yahudiler ona vergi öderlerdi. O, bu vergilerin yarısını kendisi alır, diğer yarısını da Abbâsî Devleti beytülmaline gönderirdi.¹²⁸

Hristiyan ve Yahudiler'den başka Zerdüştiler (Mecusiler) de IV/X. yüzyılda "Ehli Zimmet" olarak tanınmışlardı. Hristiyan ve Yahudiler gibi onların da sarayda ve hükümet nezdinde birer temsilcileri bulunuyordu.¹²⁹

g) Hayat Standardı

Hayat standardı, toplumda yaşayan insanların makam, mevki, maddi durumları, dinî, etnik yapıları ve sosyal statülerine göre farklılık arz etmektedir. Halife, halifenin yakınları, vezir, üst düzey devlet memurları, önemli konumlarında bulunan komutanlar, zenginler, orta tabakada bulunan insanlar ile gayr-ı müslim tabakanın özel yaşantıları, evlerinin tefrişatı, giyim-kuşamları, yemekleri, bayramları ve eğlenceleri birbirinden farklıdır.

305/915 yılında Halife Muktedir Bağdat'ta "Modern Pavillon" da içinde altın ipliklerle işlenmiş ve nakşedilmiş Mısır keten bezi ile kaplı ve üstü kapalı dört güzel kayığın durduğu 30.20 arşın ebadında "parlatılmış gümüşten daha güzel" bir kalay gölünü Rum elçilerine gösterdi.¹³⁰

¹²⁴ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 55-56.

¹²⁵ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 48.

¹²⁶ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, IV/391.

¹²⁷ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 49.

¹²⁸ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, IV/391.

¹²⁹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 48.

¹³⁰ Saray hakkında geniş bilgi için bkz. Süfî, Ahbârü'l-Mukyedir Billah, s. 197; Kurtubî, Sîle, VI/31-33; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/53-55; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/174-175; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/107; İbn Kesîr, el-Bidaye, XI/136; İbn Takribî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/192; İbn

Bağdat'ın doğu tarafındaki saray külliyesi başlı başına bir şehirdi. Dicle'den başlayarak on iki kilometre uzanıyordu ve bir duvarla çevrilmişti. Asillerin sarayları da birkaç binadan ibaretti. 300/912 senesinde sarayı için üç yüz bin dinar harcamış olan Vezir İbnü'l-Furât yanı başında bulunan ve içinde kadınların oturduğu kardeşinin kız çocukları ile kendi küçük çocuklarının yetiştiği bahçe evi için ilaveten beş yüz bin dinar safetmiştir. Dış kapılarının arkasında siperleriyle süslü ve yüksek olan "bahv" duruyordu. Şair İbnü'l-Mu'tezz bu durumu ise şöyle dile getiriyor: "Mazgal siperleri namazda saf içinde yan yana oturan örtünmüş kadınlar gibi duruyordu."¹³¹

Bahçeler, evler, çardaklar, kubbeler, avlular halifelerin sarayını teşkil ediyor, havuzlarla dereler onu canlandırıyor. Halife, resmi ziyaretçileri "Kurşun Ev" de huzuruna kabul ediyordu. Bu evin önünde bulunan bir dere Dicle'ye akıyordu. Avlular, orada bulunan muhafızların sayısına göre "kırklar", "altmışlar", "doksanlar" olarak adlandırılıyordu. Kubbeler arasında "Narenciye Evi" (darü'l-utruce) ve "Eşek Kubbesi" vardı.¹³²

Sâmerrâ'da yapılan kazılar III/IX. bir Irak evinin durumu hakkında bize bir fikir verecektir: "Sâmerrâ'nın evleri sabit bir şemaya göre yapılmıştı. Üstü kapalı bir geniş cadde veya sokaktan dikdörtgen şeklinde genişçe bir avluya açılır. Avlunun ölçüleri umumiyetle 2'ye 3 nisbetindedir. Daha kısa olan tarafında yatık T şeklinde bir salon ve köşelerde birer küçük oda vardır. Avlu mesken ve diğer ihtiyaçlara cevap verebilecek dikdörtgen odalarla çevrilidir. Ev ekonomisiyle ilgili odaların bulunduğu küçük avlular bulunmaktadır. Ara sıra bodrum katında da etrafı açık sütunlu sahanlar(tarmât) ve havalandırma bacaları bulunan oturma odaları mevcuttur. Bütün evler tek katlıdır, düz olmayan yerlerde taraçalar yapılarak bundan istifade edilmiştir. Bir evde elli kadar oda bulunabilmektedir. Odaların pencereleri 20 ila 50 cm büyüklüğünde renkli camla kapatılmıştır."¹³³

Bu dönemde yazlık evler de bulunmaktaydı. Bu yazlık evlerde kemerli kapı yelpazeleri (mirvehâtü'l-hayş) odaları daha da serinletirdi. Bunlar yelkenler gibi tavandan sarkan ve güzel kokularla meşbû kumaşlardı. Dicle kayıklarına da buz ve ıslak keçe konulur, keçe üzerine tül gibi ince renkli kumaştan perdeler (kerâîs) asılırdı. Yaz gecelerinde Bağdatlılar damların üzerinde yatarlardı. Buna karşı kuzeyde, Âmûl'de çok yağmur yağdığından damlar hörgüçlü idi. Yemen'de evin içi yazın da serindi, o kadar ki toplantılarda insanın üzerine sıcak tutan bir şeyin olması gerekirdi. Herkes odasına istirahata çekilir ve perdelerini kapatırdı. Bu, evin iç duvarlarına tutkal sürülmesinden ileri geliyordu. Dam ve duvarların mermerden yapılmış olması dolayısıyla evin içi geceleyin gündüz gibi aydınlıktı. Dam halis mermerden yapılmışsa içerden, üzerinden uçan kuşlar görülür-

→ →

Haldûn, Kitâbu'l-Iber, III/385; Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 436.

¹³¹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 435.

¹³² Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 435-436.

¹³³ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 433-434.

dü.¹³⁴

Şehirdeki evlerin zemin katında çoğu zaman çıkma ve cumbalar bulunuyordu. Kötü bir binek eşiği bunları göremeyerek onlara çarpardı. Görünmeyen köşelerin kötü bir şöhreti vardı. Şiraz'ın iki hayvanının aynı anda geçemediği dar sokaklarında bu cumbalara hep vuruluyordu. Ev kapısı güzel oyulmuş ağaçtandı. Bu kapıyı çalmak için bir halka vardı.¹³⁵

Ağaç çok kullanılıyordu. Asillerin evlerinde en çok sevilen tür Hint meşesi idi. Bunun sayesinde evlerin içi hemen hemen hoş, zevkli bir hal alıyordu.¹³⁶

Odalar ise boştu ve dolayısıyla insanların endamı, hareket ve elbiseleri göze çarpacek bir şekilde tesir icra ediyordu. Halı ve perdelerin desen ve renkleri birbiriyle serbest bir biçimde oynatabiliyordu. Tek mobilya parçası, içinde elbiselerin muhafaza edildiği sandıklardı. Dolaplar, karyolalar gibi hiç tanınmıyordu. Yemek masası sadece yemek için içeri alınıyordu. Zenginlerin evlerinde yemek koymak için akik taşından yapılmış tabaklar kullanılıyordu. Daha sonra ayaklı masalar ortaya çıktı. Horasan'ın kırmızı-beyaz halanc ağacından yapılan ve bir karanfil demetini andıran masalar methedilmekteydi. Masaların ebadı yavaş yavaş büyüdü. 307/917 yılında Halife, vezire en büyüğünün çevresi 50 karış olmak üzere üç masa göndermişti ve onu içeri sokmak için kapıyı genişletmek icap etmişti.¹³⁷

Bu dönemde Musul'da alt tabakadan bir aile için üç yüz dirhem senelik ihtiyacı karşılayacak bir miktar, beş ila yedi bin dinar ise adamakıllı bir servet olarak sayılmaktaydı.¹³⁸

X. asrın başında ve sonunda renkli elbiselerin soylu erkeklerde münasip görülmediği, bunların köle ve kadınlara mahsus olduğu bilinmektedir. Erkek bunları olsa olsa kendi evinde ihticamın yapıldığı günlerde ve içki masasında giyebilir, dışarıda bunu giymesi ise görgüsüzlük olurdu. Asil bir adamın kıyafeti beyaz olurdu, bunu ulema tavsiye ediyordu. Yıkanmış ile yıkanmamış, yeni ile kullanılmış, keten veya yün ile ipeği beraber giymek zarafete aykırı telakki edilmekteydi.¹³⁹

Erkeklerden başka, boşanmış kadınlar da beyaz giyerler, diğer kadınlar ise kuyruklu beyaz şalvarlar müstesna, beyaz giymezlerdi. Renkler ise ancak, tabii renkler olacaktı. Boyamak suretiyle elde edilen renkler, köylü kadınlarla cariye-lerin kıyafetine aitti. Dul kadınların ve matem tutanların kıyafeti şarkta mavi, Endülüs'te ise beyazdı. Erkeklerin biraz daha kibarca kıyafetinde Araplar'ın hiç

¹³⁴ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 434-435.

¹³⁵ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 438.

¹³⁶ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 438.

¹³⁷ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 438.

¹³⁸ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 433.

¹³⁹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 440.

tanımadığı şalvar da vardı.¹⁴⁰

Üç yüksek memur sınıfının kıyafetleri birbirinden farklı idi. Kâtipler derrâ'a denilen göğüs tarafından oyulmuş bir cübbe, ulema taylasan ve askerler saray kıyafeti giyerlerdi. Camiye gidildiği zaman saray mensupları siyah ceket giyerdi. Bir derrâ'a giymişken caminin saraya mahsus maksuresine girmek isteyen birisi oradan siyahî kapıcılar tarafından kovulmuştur.¹⁴¹

Zengin tüccar veya başka bir zengin iki gömlek (kamis) ve şalvar üstüne bir palto (rida) giyerdi. Kâhir, halife olarak seçildiğinde (320/932) bu şekilde giyinmişti. Fakir olduğu halde zenginmiş gibi tavır alan Sûfî el-Fergânî (v. 331/943) iki gömlek, palto, şalvar, zarif ayakkabılar giyip sarık kullanıyordu. Evi olmadığı halde elinde hep anahtar vardı. Arap paltosunun yerini yavaş yavaş kaftan aldı. IV/X. asrın başında Mısırlı bir şair bir kış günü kaftan giymiş olarak atla saraya gitti. Kaftan Şamlı edibin sosyete kıyafetlerine dâhildi. Halife Muktedirin savaşa giderken kaftanını giydiği bilinmektedir.¹⁴²

Çoraplar hem kadınlar hem de erkekler tarafından kullanılıyordu. Kırmızı ayakkabılar zarif telakki edilmiyordu. Bizans İmparatoru ve müslüman halk bunları giyiyordu. Bir zübbe ise, Bizans'ta veliahdın yaptığı gibi, biri sarı öteki siyah olmak üzere renkli ayakkabılar giyebiliyordu.¹⁴³

Mezarlara gelince; X. asırda büyüklerin kendileri için türbe adeti yeniden ortaya çıkmıştı. İlk önce Muktedir'in annesi Rusâfe'de, Halife Râzî (v.329/940) de aynı yerde türbe yaptırmış. Onu Mu'izzüddeve (v. 356/966) Kureşliler'in mezarları üzerinde ve Halife Tâî Rusâfe'de yaptırdığı türbe ile takip etmiştir. Bundan başka da insan hayatının bu safhasıyla ilgili ve İslam'a tamamen yabancı bazı adetler ısrarla devam edegelmiştir. Ölünün arkasından feryat adeti ikide bir yasaklanıyordu. Fakat bu yasaklara uyulmuyordu. Örneğin 250/864 senesi civarında Mısır'da elbiseleri yırtmak, yüzü siyahlatmak, saçları kesmek yasaklanmış ve ölüler için ağıt yakan kadınlar hapse atılmıştı. 294/907 yılında ise kadınlara yüzleri açık olarak cenazelerin arkasından gitmeleri, feryad-ü figan etmeleri, ağıt yakan kadınların davul ve düdüklerin refakatında yola çıkmaları yasaklandı. Bağdat'ta ağıt yakan kadınlar, yüzleri siyahlatılmış ve saçları açılmış vaziyette feryadü figan ederlerdi. 305/916 yılında Halife Muktedir'in dayısı ölünce Halife'nin annesi, onun yaptırdığı yeşil bir köşk ile Dicle'deki yangın gemilerini ve onun şahsi gemisini yıktırıp tahrip etti.¹⁴⁴

Bu dönemde sofraların özellikleri ve yemek yeme adabı hakkında geniş bilgiler verilmektedir. X. asrın başında Vezir İbnü'l-Furât'ın sofrasında her gün dokuz yüksek memur misafir olarak bulunuyordu. Bunların dördü ise hristiyan-

¹⁴⁰ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 441.

¹⁴¹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 441.

¹⁴² Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 441.

¹⁴³ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 441.

¹⁴⁴ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 442.

di.

“Onlar onun iki yanında ve karşısında yer almıştı. Her birinin önüne evvela mevsimin her türlü meyvelerinden en güzel numunelerle dolu birer tepsi ve ortaya da meyvelerle dolu büyük bir tepsi konulmuş bulunuyordu. Büyük tepsi sadece göz ziyafeti içindi. Küçük tepsilerin her birinde ayva, şeftali ve armutları kesmek için birer bıçak ve yanında artıklar için birer cam kase vardı. İştahlarını tatmin ettikten sonra tepsiler kaldırılıp, ellerini yıkamaları için leğenlerle ibrikler getirildi. Bunu müteakip içinde yemek bulunan büyük bir kase üstünde bombu çubuklarından yapılmış ve Mısır keteni ile örtülmüş bir kapak ve etrafında peçeteler olduğu halde deriden bir örtü üzerinde getirildi. Örtü kaldırılınca misafirler yemeğe başladılar. İbnü'l-Furât onlarla sohbet etti ve onlara ikram ederek, onları yemeğe teşvik etti. İki saat müddetle bir biri ardınca yemekler getirilip kaldırılıyordu. Bundan sonra bitişikte bir odaya geçerek ellerini yıkadılar. Burada hizmetçiler su döküyorlardı, ellerini silmeleri ve yüzlerini gül suyu ile nemlendirmeleri için hadımlar Mısır keteni ile gülsuyu şişelerini ellerinde tutuyorlardı.¹⁴⁵ Yemeklerin birbiri ardınca sofraya konmasının o kadar titiz bir şekilde tarif edilmesi bunun her halde bir yenilik olmasındandır. Eski İslami adet, herkes istediğini yesin diye yemeklerin birden sofraya konulmasını gerektiriyordu.¹⁴⁶

Sofrada, yemekten evvel elleri yıkamak umumi adetti. Ekseriyetle aynı leğende yapılıyordu ve yemeğe başlamak için acele davranmaktan kimse utanmasın diye ev sahibi yemeğe başlamak mecburiyetindeydi. Buna karşı yemekten sonra elleri yıkama işi esaslı temizleme faaliyeti idi. Burada ev sahibinin sırası en son gelirdi. Ev sahibinin sol tarafından başlanarak sıra takip edilir ve son olarak ev sahibi ellerini yıkardı. Yemekte hazır bulunanların hepsi aynı seviyede değilse, aralarında daha yüksek bir mevkiye olanların da bulunması halinde, vezirle beraber tertip edilen söz konusu yemekte olduğu gibi, elleri başka bir odada yıkamak icap ederdi. Yemekten sonra insanın kendi kendine bile görmek istemediği bir manzarayı başkaları görmesinler diye hükümdar ve büküklerin huzurunda elleri yıkama görgü kurallarına aykırı sayılırdı.¹⁴⁷

Vezirin yemek sırasında misafirleriyle sohbet etmesi asrın adetine uygun bir hareketti. Yemek sırasında konuşmanın caiz olup olmaması hakkında ihtilaf vardır. Yemek bittikten sonra “elhamdülillah” bile demek kaidelere aykırı sayılıyordu. Çünkü, bunu demekle yemeğini daha bitiremeyenler kalkmaya mecbur ediliyorlardı.¹⁴⁸

Dişleri karıştırmak ancak tek başına bulunduğu zaman yapılırdı. Şair İbnü'l- Mu'tezz sofrada durmadan bir kürdanla dişlerinin karıştıran bir misafiri

¹⁴⁵ Sâbî, Kitâbü'l-Vüzerâ, s. 240.

¹⁴⁶ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 444.

¹⁴⁷ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 445.

¹⁴⁸ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 445.

eleştirmektedir.¹⁴⁹

Kibar insanlar bağırsak, adale veya damarlar, böbrek, mide, kıkırdak, diyafram, kırıntı ve doğramalar veya çorbalara katılan sebzelere tenezzül etmezler, et suyunu hõpürdeterek içmez, ilik aramaz, ellerini yağla lekelemez, fazla tuz yemez- ki onlara göre bu en adi şeylerdendir- ve sirke karıştırmazlardı. Önlerinde bulunan ekmekleri yağlamaz, kendi yerlerinin ötesine el uzatmaz ve parmaklarını yalamaz, ağızlarını tıka basa doldurmaz, ağızlarına dudaklarının yağlanacağı kadar büyük lokmalar koymaz, birbirinden farklı iki parçayı birden ağızlarına sokmaz ve tuzlu çerezler yemezlerdi. Bu onlar için ayıp sayılır. Olsa olsa narin şarkıcı kızlar ve zarif kadınlar bazen sevgililerinin ellerinde genelde tabakla bir şeyler yemekten hoşlanmadıkları için tuzlu bir şey yemekten zevk alırlardı.¹⁵⁰

Yemeklere acı, baharatlı şeylerle başlanırdı. Bunlara "nukl" deniliyordu. Aynı rolü oynayan Yunanca "nogalmakta" ve Latince "nuclei" ye göre adlandırılmıştır. Bundan fazla yemek yemek edebe mugayir sayılıyordu. Bayır turbu, keviz, sarımsak ve soğandan kokuları yüzünden; üzüm, kayısı, zeytin, hurma ve seftali gibi çekirdeği bulunan her şeyden, tiksindirici bir tarzda yenildiğinden sarfınazar etmek icap ediyordu. Nar, incir ve karpuz çok ucuzdu, bunları halk yediğinden "kibarlar" onlardan nefret ediyorlardı. Ekşi buğday, "keçi tersi gibi" görünen siyah üzüm, palamut, kestane ve kavrulmuş susam da öyle. Ancak Hint zeytini, Horasan'dan yenilebilen toprak, fıstık, gülsuyu ile yıkanmış şeker kamışı ve Şam elması gibi pahalı yiyecekleri kabul ediyorlardı.¹⁵¹

Abbâsî halifelerinin çoğunluğu eğlenceye düşküdü. Saray eğlenceleri sadece musiki ve oyunlardan ibaret değildi. Birbirlerini hicveden ve etrafa neşe saçan şairlerin yanında güzel hikayeler anlatan hikayeciler (kussas) mukalıklar vb. hüner sahipleri de eğlencelere katılırlardı.¹⁵² Halife Muktedir'in yönetimi kadınlara bırakıp kendisi nefsinin, şehvetinin ve içkinin esiri olması¹⁵³ eğlenceye ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Devletin üst düzey görevlileri tarafından tertip edilen şöenlerde misafirlerin rahat ve mutlu olmaları için hiçbir masraftan kaçınılmazdı. Cariyeler perde (Sitare) arkasında şarkı söyler, misafirlerin şerefine salona çıkarlardı.¹⁵⁴ 300/912 senesinde vezir tarafından verilen bir şöende gelen misafirleri eğlendirmek için bir kısım şarkıcı kızlar perdenin önünde, bir kısmı perdenin arkasında otururlardı.¹⁵⁵ Yazın gelen misafirlere buzlu su ikram etmek çok önemli-

¹⁴⁹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 445.

¹⁵⁰ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 446.

¹⁵¹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 447.

¹⁵² Bozkurt, Nebi, "Eğlence", DİA, İstanbul 1994, X/485.

¹⁵³ Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, XI/94; İbn Kesîr, el-Bidaye, XI/81; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 432; Mahmud Şakir, Tarihu'l-İslam, V/116.

¹⁵⁴ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 450.

¹⁵⁵ Sâbi, Kitabü'l-Vüzerâ, s. 193.

di. 304/916 senesinde İbnü'l-Furât ikinci defa vezir olunca kendisini tebrik etmeye gelenlere hava çok sıcak olduğundan kırk bin ritil buz ikramında bulundu.¹⁵⁶

Halife, valiler ve yüksek seviyedeki devlet erkânının en güzel eğlence çeşitlerinden birisi at yarışlarıydı. Halife ve vezirler yarış atı beslemekte adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Avcılık vazgeçilmez hobiler arasında yer alıyordu. Kılıçları kuşanmış süvariler eşliğinde av partileri düzenlenir, bir grup asker ve köleler avcılarının peşinden giderdi. Dicle nehri boyunca uzanan, kuşların toplandığı, ceylanların yayıldığı yeşillikler av için tercih edilen yerlerdi.¹⁵⁷

Bunların dışında okçuluk, kargı atmak,¹⁵⁸ cirit, debbuk,¹⁵⁹ polo (cûkân, Farsça çavgân), top ve tokmak (saylacân=kriket=hokey), kılıç oyunu (eskrim), cirit, satranç,¹⁶⁰ kriket, tenis¹⁶¹ ve güreş¹⁶² gibi oyunlar yaygındı.

Bazı halifeler ve idareciler aslan ve kaplan gibi vahşi hayvanları, tebaa ve ziyaretçilerin kalplerine korku salmak için beslerlerken, diğer bazıları da ev hayvanı olarak köpek ve maymunlar ediniyordu. Halife Muktedir'in vezirinin Kahire'de oturan ve hükümet işlerinin görülmesinde önemli mevkide bulunan oğlu yılan, akrep ve diğer zehirli hayvanların bir koleksiyonunu meydana getirme ve bunları sarayın yanı başında bulunan özel bir yapıda itina ile besleyip bakım altında tutma şeklinde bir hobiye sahipti.¹⁶³

Ramazan ve Kurban Bayramı, Ramazan ayı ve Cuma günü gibi yıllık, aylık ve haftalık olarak kutlanan bayramlar ve düğünler hayatın monotonluğunu geçici olarak da olsa değiştiren fevkalade olaylardır. Bayramlar ve düğünler, sevinç ve neşenin en üst düzeyde olduğu günlerdir. Bundan dolayı eskiden beri insanlar bayramlarını ve düğünlerini en güzel elbiselerini giyerek, çeşitli yemekler yaparak ve çalılıp söyleyerek neşe içinde kutlamaya özen göstermişlerdir.

Dini bayramlar, dini törenlerle kutlanır, halife halka imamlık yapar, bayram namazlarını kıldırır, hutbeleri okurdu. Bayram geceleri çeşitli şehirlerde fener alayları yapılır. Nehirler süslenmiş kayıklarla dolar, kandiller yakılır, halife sarayından yükselen ışıklar etrafı aydınlatırdı. Halkın çoğu Abbâsî, alameti olduğu için siyah elbiseler giyer. Bazıları başına sarık yerine kamış ve kâğıttan yapılarak siyaha boyanan uzun külah giyerdi. Bağdat, Beytülmağdis, Şam ve Tarsus bayram kutlamalarında hareketliliğin, neşe ve eğlencenin en çok görüldüğü yerlerdi. İslam ülkesinin çeşitli yerlerinden gelen gaziler Tarsus'ta toplanır, hayırsever Müslümanların bağışları buraya gönderilirdi. Tarsuslular'ın, gazilerin ba-

¹⁵⁶ Kurtubî, Sile, VI/32.

¹⁵⁷ Hasan İbrahim, II/446.

¹⁵⁸ Hasan İbrahim, II/445.

¹⁵⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VI/86-87.

¹⁶⁰ Hitti, İslam Tarihi, II/521.

¹⁶¹ Hasan İbrahim, II/446.

¹⁶² Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 445.

¹⁶³ Hitti, İslam Tarihi, II/523-524.

rınmaları için tahsis ettikleri mekânlar vardı. Onlara çok miktarda bağış ve zekât gelirdi.¹⁶⁴

Halife'nin geçişini haber vermek üzere davullar çalınır, Halife beyaz bir fil üzerinde parlak sedeflerle süslenmiş hevdec içinde oturmuş olarak görünürdü. Halife'nin içinde bulunduğu mahfelin üzerinde altın simlerle süslenmiş ipek örtüler bulunurdu. Halife'nin bir elinde hilafet kılıcı, diğer elinde mührü, üzerinde kaftan, onun üstünde de yeşil bürdesi olurdu. Rasûlüllah'ın bu bürdesi Übüille halkına verdiği bürde idi. Rasûlüllah onu bereket vesilesi olsun diye Übüille halkına vermişti. Mensûr bu bürdeyi 300 dinara satın aldı. Mensûr'dan önce hiç kimse, alaylarında fil bulundurmamıştı. Emir ve hanedandan bir grup, Halife'ye eşlik eder, bunların arkalarında Halife'nin eşi ve çocuklarının bindiği develeler yürür, yanlarında da siyah bayraklar taşıyan özel koruma görevlileri olurdu.¹⁶⁵

Halkın yaşayışı üzerindeki İslami yaldızın ne kadar ince olduğunu bayramlar göstermektedir. Hristiyanların bütün bayramları Müslümanlar tarafından kutlanmaktaydı. Hristiyan yortuları ise daha çok eski adetleri aksettiriyordu. Irak'ta olduğu gibi Mısır'da da birçok hristiyan ziyaretgâhı eski putperest tapınma yerleri idi ve oralarda kurulan hristiyan manastırlılarının azizlerle ilgili olarak kutladıkları günler daha eski dini bayramların yeni bir yaftasından başka bir şey değildi. Memleketin müslümanları, putperest ve hristiyan ecdadının hayatına tat veren bu günlere ısrarla riayet ettiler. Fakat kilisenin tam tersine Müslümanlar umumiyetle yeni dini menkıbeler uydurmaktan sarfı nazar ettiler. Dini yönleri hristiyanlara bırakıp ecdatları gibi işin hoş tarafına bakıyorlardı.¹⁶⁶ Mütedeyyin çevrelerde Hz. Peygamber (s.a.v.)'e olan hürmetin daha da kuvvetlenmesinin bir neticesi olarak 300/912 senesi civarında onun doğum gününü kutlama âdeti ortaya çıktı. Fakat bu kutlama eski İslâmî hayat tarzını örnek alanların nazarında bir bidatti.¹⁶⁷

İ
S
T
E
M
17/2011

Aile şenlikleri içerisinde en önemlisi sünnetti. Halife Muktedir Cemâziyelevvel 302/Kasım-Aralık 914 yılında aynı anda 5 oğlunu sünnet ettirdi. Çocukların üzerine 5.000 dinar ile 100.000 dirhem saçtı. Muktedir kendi çocuklarıyla beraber bir grup yetim çocuğu da sünnet ettirdi. Bu yetim çocuklara da bol bol ihсанlar da bulunarak dirhemler ve elbiseler verdi. Halife'nin bu sünnet şölenine harcadığı paranın miktarı ise 600.000 dinardı.¹⁶⁸

Sünnet şenlikleri dışında saray mensuplarının ve görevlilerinin düğünleri toplumda önemli bir yere sahipti. Muktedir döneminin en önemli düğünü 307/919 yılında Bağdat'ta Muktedir'in annesi Şahap Hatun'un erkek kardeşi

¹⁶⁴ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, II/434-435.

¹⁶⁵ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, II/434-435.

¹⁶⁶ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 447, Geniş bilgi için bkz., Öztürk, İslam Toplumunda Hristiyanlar, s. 161-167.

¹⁶⁷ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 484.

¹⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/150; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/130.

Ğaribu'l-Hal'in kızlarıyla Bedr el-Hammâmî'nin oğullarının evlenmesidir. Bu düğünün mükemmel bir şekilde olması için hem Şahap Hatun, hem de onun kahramânesi olan Ümmü Musa el-Kahramâne büyük çaba gösterdiler. Bu düğüne katılmak isteyen hilafet çevresinde bulunan kadınlar adeta hediye yarışına girmişlerdi. Düğün ile ilgili bilgileri aktaran Kurtubî, hediyelerin keyfiyetleri ve ayrıntıları hakkında pek fazla teferruata yer vermemekle beraber hediyeleri taşıyan büyük bir düğün alayından bahsetmesi,¹⁶⁹ hediyelerin maddi ve manevi değerlerinin çok büyük miktarlara ulaştığını göstermektedir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Abbâsiler döneminde İslam toplumu çeşitli din, dil, ırk ve renge mensup insanlardan oluşmakla birlikte toplumun çekirdeği Araplar, İranlılar, Horasanlılar, Mağripliler ve Türkler'den meydana gelmekteydi. Halk genel olarak et-Tabakâtü'l-Hâssa ve et-Tabakâtü'l-Âmme adı verilen iki ana gruba ayrılmaktaydı. Bu grupların altında da alt birimler mevcuttu. et-Tabakâtü'l-Hâssa, halife, ailesi, devlet ricali ve Haşimîler'in diğer fertlerinden oluşmaktaydı. Halkın ekseriyetini teşkil eden et-Tabakâtü'l-Âmme ise; sanatkarlar, ustalar, tüccarlar, çiftçiler, askerler ve kölelerden meydana geliyordu. Sosyal sınıfın en alt tabakasında yer alan ve kitapların tanımadığı, önemsemediği, bu yüzden haklarında fazla bilgi sahibi olunamayan köylüler sıkıntı ve yokluk içinde yaşamaktaydılar. Köleler, gündelikçiler ve küçük mülk sahiplerinden oluşan kesim giderek güç kaybetmiş ve kendi dünyasında vergiler, şehir baskısı, büyük mülk sahipleri, tüccarlar ve sonra da askerlerin baskısı altında sıkışıp kalmışlardır. Bu kesimin sayılan felaketlerden kurtulması için üç yol bulunmaktadır; ölüm, kaçış veya isyan. Köleler cemiyet tabanında yer almakla birlikte Muktedir döneminde muhafız ordusunun bölümlerinden olan ve devlet için önemli görevler üstlenen Huceriyye birlikleriyle Ğilmânu's-Sevdân birlikleri kölelerden meydana gelmekteydi. Ayrıca Muktedir'in sarayında Fâris, Sekâlibe, Rum ve Sudanlılardan oluşan çok sayıda hizmetçi kölenin bulunması, bu dönemde kadın ve erkek köleliğin önemi ve boyutları hakkında bizlere önemli bilgiler vermektedir. Bu dönemde kadınlar geniş bir serbestliğe sahip olmakla birlikte siyasi ve idari yönden ağırlıklarını hissettirmişlerdir. Yalnız bu dönemde halk arasında siyasi hayata ve toplumun yükselmesinde rol oynayan kadınlara rastlanmaz. Bu sahalarda sadece halifenin, vezirlerin ve bunların dışında kalan hakim sınıfın kadınları rol oynamıştır. Abbâsî Devleti'nde Halife es-Saffâh döneminden başlamak üzere Hristiyanlar, Müslümanlarla birlikte devlet kademelerinde çalışmaya başladılar. Muktedir hilafete geldiğinde Gayr-ı Müslimler bürokraside o kadar nüfuz sahibi oldular ki, Halife 295/907 tarihinde hristiyan katip ve vergi memurlarını görevden aldı, bazılarını da öldürttü. Hristiyan ve yahudilerin sadece tıp ve cehbezik sahalarında devlet memurluğunda çalıştırılması emrinin uygulamada etkisiz kaldığı görülmektedir. Toplumun yaşam standardı insanların makam, mevki, maddi durumları, dinî, etnik yapıları ve sosyal statülerine göre farklılık arz etmektedir.

¹⁶⁹ Kurtubî, Sile, VI/41.

Kaynaklar

- » Ahmed Emin, Zuhru'l-İslam, Kahire 1955.
- » Corci Zeydân, İslâm Medeniyeti Tarihi, çev. Zeki Meğamiz, İstanbul 1971.
- » Dûrî, "Bağdat", DİA, İstanbul 1991.
- » Eyyub, İbrahim, Târîhu'l-Abbâsî es-Siyâsî ve'l-Hadârî, Beyrut 1989.
- » Güzel, Ahmet, Abbasi Halifesi Mehdî b. Mansûr ve Siyasi Yönü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2002.
- » Hasan İbrahim, Hasan, Târîhu'l-İslâm ve's-Siyâsî ve'd-Dinî ve's-Sakafî ve'l-İctimâî, Kahire 1984, IV/387.
- » Hatîb el-Bağdâdî Hafız Ebû Bekir Ahmed b. Ali (460/1070) Târîhu Bağdâd, Kahire 1349/1931.
- » Hitti, Philip K. , Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1995.
- » Hüseyin el-Hâc Hasen, Hadâratü'l-Arab fi'l-Asrî'l-Abbâsî, Beyrut 1994.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1995.
- » İbnü'l-Esir, İzzeddin Ali b. Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem (630/1232), el-Kâmil fi't-Târîh, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979.
- » İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (808/1406) Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsarahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber, Beyrut 1971.
- » İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ (774/1372), el-Bidâye ve'n-Nihâye, thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih, Kahire 1994.
- » İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (421/1030), Kitâbü Tecâribi'l-Ümem ve Teâkübü'l-Himem , Kahire tsz.
- » İbn Sa'd, Muhammed (230/845), et-Tabakâtü'l-Kübrâ, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut 1970.
- » İbnü's-Sâî, Ali b. Enceb (674/1275), Tarihu'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyîn, Kahire tsz.
- » İbn Tabâtâbâ, Muhammed b. Ali (709/1309), el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye, thk. Memdûh Hasan Muhammed, Kahire 1999.
- » İbn Takriberdî, Cemalüddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf (874/1469), en-Nücûmü'z-Zâhira fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire, Mısır 1970.
- » İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti, Ankara 2006.
- » Kalkaşandî, Ahmed b. Ali (821/1418), Meâşîru'l-İnâfe fi Maâlimi'l-Hilâfe, Beyrut 1994.
- » Kehhâle, Ömer Rıza, A'lemu'n-Nisâ, Dimeşk 1959.
- » Kiftî, Cemalüddin Ali b. Yusuf (646/1248), Târîhu'l-Hukemâ, Beyrut 1903.
- » Kitapçı, Zekeriya, Abbâsî Hilafetinde Bir Türk Anası: Şağab Hatun, İstanbul 1991.
- » Kurtubî, Arib b. Sa'd (369/979), Siletü Târîhi't-Taberî, Beyrut tsz.
- » Makrizî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali (845/1444), el-Hitâtü'l-Makriziyye (Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hitâtü ve'l-Âsâr), Beyrut tsz
- » Metz, Adam, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000.
- » Miquel, Andre, Doğuştan Günümüze İslam Medeniyeti, çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş, İstanbul 2003.
- » Nüveyrî, Şihabüddin Ahmed b. Abdullah (733/1333), Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb, Kahire 1923.
- » Öztürk, Levent, İslam Toplumunda Hristiyanlar, İstanbul 1998.
- » Sâbî, Ebû'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassın (448/1056), el-Vüzerâ ve Tuhfetü'l-Ümerâ fi Târîhi'l-Vüzerâ, nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Beyrut 1958.
- » Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya (334/946), Kısmun min Ahbârî'l-Muktedir Billah el-Abbâsî: Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye min Sene 295 ilâ Sene 315 Hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk, thk. Halef Reşid Numan, Bağdat 1999.
- » Sûfî, Ahbâru Râzî Billah ve'l-Muttakî Lillah, nşr. J.H. Dunne, London 1935.
- » Süyûtî, Celaüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (911/1505), Târîhu'l-Hulefâ, thk. Muhammed Muhyiddin Aldülhamîd, Beyrut 1989.
- » Yâkût el-Hamevî, Şihabüddin Ebû Abdullah (626/1228), Mu'cemu'l-Udebâ, Kahire 1923.
- » Yeniçeri, Celal, "Cehbez", DİA, İstanbul 1993.
- » Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), el-Iber fi Haber men Ğaber, Beyrut tsz.
- » Zehebî, Târîhu'l-İslâm Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm, thk. Ömer Abdüsselâm Tadmürî, Lübnan 1993.
- » Zirikî, Hayruddin, el-A'lâm, Beyrut 1969.